

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Боротьба українських дисидентів проти
радянського режиму в місцях позбавлення волі»**

Студентки 4 курсу, групи СОІ-41
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Кушнірюк Мирослави Василівни

Керівник:
кандидат історичних наук, асистент
Паска Богдан Валерійович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
Кобута Степан Йосифович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СУДОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	7
1.1 Репресії проти учасників підпільних організацій.....	7
1.2 Перші хвилі арештів (1965 – 1966 рр.)	10
1.3 Справа «Блок» і «генеральний погром» 1972 – 1973 рр.	14
1.4 Розправа над Українською гелісінською групою напр. 1970-х – на поч. 1980-х рр.....	17
РОЗДІЛ 2. РУХ ОПОРУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У МІСЦЯХ УТРИМАННЯ.....	21
2.1 Загальне становище політв'язнів у місцях утримання.....	21
2.2 Індивідуальні протести в тюрмах і таборах	25
2.3 Масові і групові акції.....	29
РОЗДІЛ 3. ТВОРЧІСТЬ ЗА ГРАТАМИ, ЯК ВИКЛИК СИСТЕМІ	34
3.1 Публіцистика та прозові твори.....	34
3.2 Поезія.....	37
3.3 Образотворче мистецтво	41
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРИКЛАДІ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ...	46
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність роботи. Інакодумці для тоталітарної системи становили неабияку загрозу, через те, що їх переконання і погляди не співпадали з загальновстановленими нормами режиму. Придушення опору, репресії та масові арешти завдавали великої шкоди дисидентам ламаючи їх життя. Проте попри фізичні та психологічні тортури інакодумці не зраджували своїм ідеалам, а навпаки активно боролися будучи у надскладних умовах перебування. Індивідуальні, масові та групові акції протесту нерідко у формі голодування, написання творів та звернень до міжнародних організацій давали надію дисидентам на привернення уваги до їхніх проблем і проблем всіх ув'язнених у радянських таборах і тюрмах.

Актуальність теми дослідження обумовлена важливістю його значення для збереження пам'яті про національно свідомих, незламних духом патріотів і нагадування нам про цінність свободи та прав людини. На уроках історії дана тема допоможе учням зрозуміти суть боротьби ув'язнених дисидентів та буде сприяти формуванню національної свідомості і патріотизму.

Об'єктом дослідження є боротьба інакодумців у місцях позбавлення волі в контексті вивчення історії України новітнього періоду в закладах загальної середньої освіти.

Предметом бакалаврської роботи являються методи боротьби ув'язнених дисидентів проти радянського режиму та можливості використання відповідного матеріалу на уроках історії в сучасній школі для формування національної свідомості й патріотизму здобувачів освіти.

Мета дослідження полягає у розкритті способів боротьби політв'язнів, їхньому загальному становищі у тюрмах і таборах та методів спротиву.

Для досягнення мети у процесі дослідження необхідно виконати такі основні **завдання**:

- 1) з'ясувати основні судові репресії, проти учасників підпільних організацій;

- 2) проаналізувати загальне становище політв'язнів у місцях позбавлення волі;
- 3) простежити форми і методи боротьби дисидентів, у вигляді акцій протесту у таборах і тюрмах;
- 4) охарактеризувати творчість за ґратами, як спротив системі;
- 5) навчитися на основі теми формувати національну свідомість та патріотизм в учнів на уроках історії.

Стан наукової розробки проблеми. Простежується дослідження даної проблеми у працях таких авторів, як: Бажан О.Г, Данилюк Ю.З [32, 33, 50], Баран В. [34], Захаров Б. [39], Касьянов Г. [40, 41], Курносів Ю. [43], Ковалевич Т. [54], Паска Б. [56, 57, 58], Секо Я. [60, 61, 62]. Автором були використані спогади, зокрема: Горинь М. [8], Мороз В. [15, 16], Кириченко С. [12], Овсієнко В. [18, 19, 20], Чорновіл В. [26, 27, 28, 29], Плющ Л. [21, 22] та інші. Праця Секо Я. – «Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х років», розглядає проблеми спротиву політв'язнів у місцях утримання та методи їх протистояння адміністрації і наглядачам [61]. Дана праця активно була використана в дослідженні для чіткого з'ясування становища політв'язнів у місцях утримання.

У монографії Бажана О., Данилюка Ю. «Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) [32], чітко розглядаються проблеми тогочасних опозиційних сил, висвітлено становище в якому перебували національні рухи та показано методи, які використовувала влада для політичних репресій. Важливою працею для вивчення даної теми стала монографія Кіпіані В. «Дисиденти» [42] у якій висвітлені інтерв'ю політв'язнів, проаналізувавши які стають зрозумілими низка питань, стосовно їхнього життєвого шляху та умов в яких вони були змушені перебувати.

Використано у дослідженні і ряд статей [48, 49, 50, 51, 55, 56, 57], зокрема Ковалевича Т. «Засоби тиску на український дисидентський рух і його дискримінація з боку КДБ» [54] в якій описуються всі форми методів, якими

користувалася радянська тоталітарна система, щоб вщент знищити будь які прояви спротиву.

Безпосередньо автором використані і багатотомні видання [65, 66] та опубліковані документи, у яких розміщена значна кількість систематизованих джерел, серед них: «Політичні протести та інакодумство в Україні (1960–1990 р.)», упоряд. В. Даниленко [1]; «Українська Гельсінська Група», упоряд. О. Зінкевич [2]; «Український правозахисний рух», упоряд. О. Зінкевич [4]; Українські юристи під судом КГБ під редакцією І. Майстренка [5] та інші.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом боротьби дисидентів проти тоталітарного режиму у місцях утримання. Нижня межа дослідження пов'язана з початком репресій, проти членів підпільних організацій (1956 р.), а верхня з Рухом опору українських політв'язнів (1980 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють всю територію колишнього СРСР, включаючи Росію, Україну, Білорусь, Казахстан, Сибір і Далекий Схід. Табори, де перебували політв'язні, розташовувалися в таких областях, як: Пермська, Іркутська, Магаданська, Владимирська та інших областях, багато таборів розміщувалося в Мордовській АРСР.

Методологічну основу дослідження складають наступні методи та принципи: історизму, об'єктивності, науковості, системності, всебічності. Також автором були використані загальнонаукові методи аналізу і синтезу, а також історично-логічні, порівняльно-історичні, описові та структурні методи пізнання.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором зроблено спробу проаналізувати та систематизувати інформацію з проблематики, боротьба українських дисидентів проти радянського режиму в місцях позбавлення волі. На основі джерел здійснено доповнення даного дослідження та вперше використано приклади застосування його в шкільному процесі на уроках історії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання результатів бакалаврської роботи для підготовки до лекційних і

семінарських занять, також конспектів-уроків чи проведенні позакласних заходів у школі, тобто матеріал може бути використаний для подальшого вивчення даної проблеми.

Структура бакалаврської роботи: складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (70 позицій), окрім цього у додатку Ж розроблений план-конспект уроку щодо даної теми, а в інших подано першоджерела та ілюстрації. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок (із них основного тексту – 58 сторінок).

РОЗДІЛ 1. СУДОВІ РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

1.1. Репресії проти учасників підпільних організацій.

Одними з форм спротиву проти радянського режиму були підпільні організації дисидентів, що мали на меті боротися за права та свободи громадян. Зазвичай, ці організації діяли нелегально і шукали шляхи, щоб побороти ідеологічну пропаганду та відстоювати інтереси своїх прихильників і небайдужих громадян. Одними із об'єктів переслідувань і судових репресій ставали учасники саме цих організацій. Влада СРСР дуже жорстоко реагувала на будь-які підпільні організації, які були спрямовані на боротьбу з тоталітарним режимом, і вдалася до різноманітних репресивних методів, щоб придушити такі рухи. Ці методи включали: арешти, катування і биття, використання психіатричних лікарень, переслідування родини та друзів, постійний контроль і тиск. Якщо вдатися в статистику, то з 1956 до 1987 р. лише за антирадянську агітацію і пропаганду засудили близько 6543 осіб [1, с. 115].

Учасники підпільних організацій зазвичай притягувалися до відповідальності за звинуваченнями у підготовці антидержавних акцій, заворушеннях, тероризмі та інші. За ці звинувачення їх розміщували у в'язницях та концтаборах. Суди під час того періоду були залежні від держави та правлячої партії, і не забезпечували справедливих процесів, дотримання прав та свобод громадян, а також не гарантували правильного застосування закону. Ці вади системи судів керівництво СРСР використовувало у власних цілях. Режим комуністичної влади докладав багато зусиль, щоб придушити опозицію та запобігти виникненню будь-яких дисидентських угруповань, крім тих, які були під контролем влади [32, с. 213].

Серед підпільних організацій дисидентів в СРСР можна виділити одну з перших таких, як група «Об'єднання» 1956 р. до її складу увійшли Володимир Леонюк, Ярослав Гасюк, Богдан Христинич та інші, діяла вона у Львові та інших містах. Метою її була незалежність України та повалення більшовицької окупаційної влади. Засобами боротьби були: поширення листівок,

роз'яснювальні роботи, розповсюдження памфлетів і просвітницьких збірок тощо. Улітку 1959 р. почалися арешти учасників підпільної організації, Ярослава Гасюка і Володимира Леонюка суд засудив до 12 років робіт у виправно-трудовій колонії. Інші члени також були ув'язнені [32, с. 161].

Варто зазначити і про підпільну організація «Український Національний Комітет» засновану 1957 р. у Львові, організаторами створення були Богдан Грицина та Іван Коваль. Її метою була ліквідація колгоспів, незалежність України, відродження нації та піднесення її національної свідомості. У своїй діяльності Комітет мав розгалужену мережу підпільних груп, поширювали листівки, самвидав. Проте радянський режим не обминув і їх, з 2 по 26 січня 1962 р. суд чинив розправу над двадцятьма учасниками організації, було організовано нібито «відкритий» процес. Івана Ковалю, Богдана Грицину і ще двох членів Комітету було засуджено до страти. Шестеро учасників отримали по 15 років у таборах суворого режиму, комусь суд дав 12 років ув'язнення в таборах, а комусь і 5 років. Саме так закінчилася спроба львівських робітників поширити національно-державницькі ідеї [33, с. 197].

На Західній Україні у 1959 р. виникла ще одна підпільна організація, яку заснував Левко Лук'яненко, вона мала назву «Українська робітничо-селянська спілка». Метою її було проголосити незалежну Україну з радянським ладом і соціалістичною економікою. Організація у своїй боротьбі використовувала легальні методи, поширювала листівки та агітації, бо прагнула не дати українському національно-визвольному руху згаснути. Проте радянську владу не влаштовував такий сценарій і у 1961 р. було заарештовано учасників «Спілки» за нібито «зраду батьківщини», вони отримали до 10–15 років ув'язнення. Засновника організації Левка Лук'яненка засудили до розстрілу, проте згодом змінили рішення на 15 років таборів суворого режиму [33, с. 213].

Наступна підпільна організація, яка зазнала переслідував радянським режимом мала назву «Український національний фронт» створений за сприяння Дмитра Квечка в 1964 р. у Львові та Івано-Франківську. Вона ставила собі за мету незалежність України шляхом проведення референдуму, зазначали, що у

боротьбі з Москвою слід об'єднати національний рух всієї Східної Європи. Організація видавала рукописний журнал «Воля і Батьківщина», поширювала листівки, брошури, пропагандистську літературу ОУН. [32, с. 200].

Влада використовувала різні способи боротьби з УНФ, зокрема, в'язниці, каторги, ізоляцію та переслідування його лідерів. Проти членів УНФ проводилися масові судові переслідування, а їх діяльність прийняли за заворушення проти радянської влади. 27 листопада 1967 р. Дмитра Квецка Верховний суд УРСР в Івано-Франківську засудив на 20 років ув'язнення і заслання, інші учасники організації також були ув'язнені, наприклад Михайло Дяк і Зіновій Красівський отримали по 17 років в'язниці. Режим використовував також методи психологічного тиску та підриву моральних засад їх членів [43, с. 75].

Кількість підпільних організацій дисидентів, які діяли під час радянської тоталітарного режиму, була досить великою. Вони знаходились в різних місцях, включаючи різні міста і регіони СРСР. Їх учасники протестували проти тоталітарного режиму, піднімали питання прав людини, критикували діяльність влади та ідеологічну лінію партії. Деякі з них намагались підтримувати контакти зі світом, в тому числі з відомими правозахисними організаціями. [33, с. 219].

Таким чином, несправедливі і необґрунтовані судові репресії проти учасників підпільних організацій були складовою частиною радянської системи антидемократичного режиму. Вони призвели до того, що люди, які були принциповими у своїх переконаннях, ставали жертвами Радянської держави, яка зневажала своїх громадян та їхні права. Судові репресії проти учасників підпільних організацій в Радянському Союзі були широко поширені та краще всього ілюструють механізми функціонування тоталітарного режиму. Навіть без доказів і ретельної перевірки підозрюваних більшість підсудних ув'язнювали на довгий термін і навіть застосовували смертну кару. Нерідко, справи мали свій сценарій і готувалися заздалегідь, з метою придушити будь-який рух проти влади та забезпечити їх безмежне панування в країні. [40, с. 101].

Отже, судові репресії стали складовою частиною тоталітарного режиму, які використовувалися для придушення будь-якого опозиційного руху та вільного слова, що суперечить можновладцям СРСР. Учасників підпільних організацій звинувачували у ганебних діях щодо держави, тому на них чекали довгі терміни ув'язнення в таборах або колоніях, інколи їх засуджували до примусового лікування в психіатричних лікарнях.

1.2. Перша хвиля арештів (1965–1966 рр.)

Українські культурно-просвітницькі рухи набували все більше політичних рис. Прагнучи зупинити інакомислення, поки воно не стало масовим суспільним явищем, органи державної безпеки УРСР почали проводити поспішну серію арештів.

Перша хвиля арештів українських дисидентів відбулася вже у серпні-вересні 1965 р. і до 1966 р. та була спричинена саме тим, що українські дисиденти виступали проти тоталітарного радянського режиму та його політики. Загалом було заарештовано більш ніж 25 представників української інтелігенції, серед них: І. Світличний, О. Мартиненко, М. Горинь, Я. Геврич, Б. Горинь, М. Озерний та інші. Ці люди зазнавали переслідувань, мук та засуджувалися до довгострокового позбавлення волі за те, що вони прагнули до просвітницької та громадської діяльності в умовах тоталітарного радянського режиму. Усім була пред'явлена ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») [60, с. 59].

Арешт Михайла Гориня та його дружини Ольги був частиною першої хвилі арештів українських дисидентів в 1965-1966 роках. Це відбулося 26 серпня 1965 року в Києві, їх затримали співробітники КДБ (комітет державної безпеки) в купе поїзду за звинуваченням в "антирадянській агітації та пропаганді". Михайло Горинь протягом багатьох років був активним учасником дисидентського руху. Він відкрито виступав проти політики радянського режиму щодо національних меншин, зокрема українців, та проти системи, яка знущалася

над інтелігенцією та громадянами СРСР. Дружину Ольгу відпустили 28 серпня, а Михайла Гориня засудили на 6 років позбавлення волі у таборі суворого режиму за звинуваченнями, які не були доведені [18, с. 159].

М. Горинь був засуджений двічі і у тюрмі провів загалом більше 20 років, під час яких став легендою дисидентського руху в Україні та Радянському Союзі. Він був одним з небагатьох дисидентів, які вистояли проти тиску і залишились вірними своїм поглядам до кінця життя. Тоталітарний радянський режиму намагався придушити кожного, хто протистояв його диктаторській владі та політиці [8, с. 159].

У 1965 році затримали вперше Валентина Мороза та інкримінували йому ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Також 1 вересня у Луцьку заарештовано Дмитра Іващенка який нібито передруковував антирадянські тексти. Судили його разом з Валентином Морозом. Д. Іващенко в січні 1966 р. отримав вирок – 2 роки таборів, а В.Мороз – 4 роки ув'язнення у таборах суворого режиму в Мордовії [44, с. 186].

Іван Гель став ще однією жертвою спецслужб КДБ і був затриманий 24 серпня 1965 року. На той час він був студентом проте це не завадило звинуватити його в антирадянській та націоналістичній агітації та пропаганді, поширенні українського самвидаву. Він провів кілька місяців під вартою, після чого його засудили за ст. 62 ч. 1 і ст. 64 КК УРСР до позбавлення волі на 3 роки і відправили до табору Мордовії. У таборі Іван Гель звертався з заявами до влади, про перегляд його справи та пом'якшення вироку, проте марно. За своє життя провів 5 років у засланні і 16 років за ґратами. Арешт Івана Геля був частиною першої хвилі репресій проти українських дисидентів і став яскравим прикладом того, як тоталітарний режим використовував вагому адміністративну та політичну силу, щоб придушити голоси, які пропагували демократію та свободу у країні [32, с. 310].

Того ж дня 24 серпня було затримано двох жінок Мирославу Зваричевську та Ярославу Менкуш. У Львові затримали М. Зваричевську, яка працювала літературним редактором у Львівському обласному архіві та знайшли у неї

близько 5-ти примірників самвидавчих статей. Звичайно ж її звинуватили у «антирадянські пропаганді і агітації», на допитах використовували тортури та побиття. Її звільнили 24 квітня 1966 р. А от Ярославу Менкуш засудили на 2,5 роки таборів суворого режиму за звинуваченням у «антирадянській агітації та пропаганді» за те, що у неї знайшли статті, що були не додруковані, тисячу аркушів паперу і друкарську машинку. Згодом її ув'язнення скоротили. Також у Львові 27 серпня заарештували Теодозія Старака, Михайла Осадчого і Степана Бутурина. Звинуватили звичайно ж за «антирадянську агітацію і пропаганду», 18 квітня 1966 два роки таборів отримав Михайло Осадчий [32, с. 313].

У Тернополі 27 серпня заарештували Миколу Литвина і Мефодія Чубатого та без жодних доказів звинуватили у нібито створенні «антирадянської організації» разом з Ігорем Геретою. Звільнили М. Литвина через місяць, М. Чубатий отримав 4 роки, а І. Герета 5 років умовно [32, с. 315].

Іван Світличний – мовознавець, поет, правозахисник, перекладач, людина яка була авторитетом і лідером українського національного руху УРСР, теж зазнавав переслідувань КДБ. Вперше його заарештували 30 серпня 1965 р. За ним постійно стежили і навіть за його відсутності проводили обшук у квартирі. КДБ назбирали достатньо підстав щоб звинуватити його у ст. 62 ч.1 КК УРСР. Проте 30 квітня 1966 р. його змушені були звільнити через нестачу доказів і не чіпали, аж до 1972 р. [41, с. 198].

Наприкінці серпня заарештували художника Михайла Озерного, який отримав спочатку 6, а згодом 3 роки таборів та Опанаса Заливаху, якого ув'язнили на 5 років таборів суворого режиму. Арешти продовжувалися, а з січня 1966 р. відбувалися судові процеси. Близько 19 осіб були засуджені і більшість з них на закритих судових процесах. Активісти активно підтримували заарештованих кидали їм квіти і збирали підписи на їх захист, проте також зазнавали утисків [43, с.160].

Інтелігенція, яка була на свободі не злякалася таких дій влади, а навпаки сприяла розвитку правозахисного і національно-визвольного руху в Україні. 4 вересня 1965 р. у Києві відбулася прем'єрі фільму Сергія Параджанова "Тіні

забутих предків" на якій було викликано протест проти диктатури до якого закликали Василь Стус та Іван Дзюба. Ця акція протесту на прем'єрі фільму "Тіні забутих предків" свідчить про нескореність українців та бажання зберегти власну культурну і національну ідентичність. Фільм став одним із символів національного відродження України в часи радянської диктатури [63, с. 72].

Також зокрема у вересні–грудні 1965 р. Іван Дзюба написав книгу "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Автор доводить, що радянська влада насправді розробляє та виконує політику русифікації та примусової асиміляції інших національностей, затискаючи та обмежуючи розвиток української мови та культури. Ця праця вплинула на пробудження національної свідомості серед інтелігенції та молоді. Репресивна машина радянської влади не залишила Івана Дзюбу без уваги та засудила, за його творчість [64, с. 257].

Яскраво описана перша хвиля арештів 1965–1966 років і у праці В'ячеслава Чорновола "Лихо з розуму". У ній вміщено звернення і листи 20 політв'язнів, та описано їх як тих хто не піддався тиску влади, і навіть в умовах жорстоких репресій продовжував боротися за свої права та свободи [27, с. 316].

Отже, перша хвиля арештів в 1965-1966 рр. була частиною кампанії уряду СРСР проти інтелектуалів та дисидентів. У рамках цієї кампанії були затримані, та арештовані, які підозрювалися в антирадянській діяльності, зокрема, в поширенні антикомуністичної літератури, участі в заборонених релігійних та націоналістичних організаціях. Наслідки першої хвилі арештів були серйозними та тривалими. Багато дисидентів зазнали переслідувань, тортур, засуджувалися до довгострокової тюремного ув'язнення, ізоляції, та вислання. Ця хвиля репресій стала спонуканням до формування нових груп та рухів дисидентів, які виступали проти радянської влади й започаткували нову хвилю боротьби.

1.3. Справа «Блок» і «генеральний погром» 1972–1973 рр.

Справа "Блок" і "генеральний погром" є одним із найбільших політичних переслідувань проти інакодумців. Саме у 1972–1973 роках радянський режим здійснив наймасштабніші репресії проти дисидентського руху в Україні, які

отримали назву «генеральний погром» та «друга хвиля арештів». Цим влада намагалася придушити збільшення активності національної інтелігенції.

У ході реалізації арештів була розроблена влітку 1971 р. справа під кодовим словом «Блок», що мала на меті послабити активні «націоналістичні елементи» за рахунок обвинувачення їх у антирадянських діях та поширенні пропагандистських самвидавів. 27 липня 1971 р. ЦК КПУ прийняли рішення «Про наміри по протидії підпільному поширенню антирадянських та інших політично небезпечних матеріалів», і саме це являлося юридичним аргументом репресій. Відповідно до цього КДБ мало вести документацію і слідкувати за особами, які нібито становили загрозу владі, щоб згодом звинуватити їх та ув'язнити [50, с. 31].

Поступово арешти розпочалися у січні 1972 р. які здійснювало КДБ при Раді Міністрів УРСР. Органи державної безпеки запримітили певну кількість осіб з Львова, Києва і інших міст України. Серед них було близько 24 найактивніші особи, які стали об'єктами переслідувань а згодом і арештів КДБ, а саме: Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Іван Русин, Іван Гель, Богдан Горинь, Григорій Чубай, Микола Плахотнюк та інші [56, с. 44].

Головною підставою для здійснення погрому і ув'язнень українських дисидентів став приїзд до УРСР Ярослава Добоша мешканця Бельгії, учасника діаспорної організації (СУМ) Спілка української молоді і його зв'язки з членами дисидентського руху. Будучи у Києві наприкінці грудня – на початку січня 1972 р. він бачився з І. Світличним, Л. Селезненком згодом із Стефанією Гулик. За рахунок цього потрапив під нагляд КДБ. Метою даних зустрічей було дізнатися якими являлися обставини українського національного руху, а також завданням було зібрати відомості про ув'язнення Валентина Мороза і Ніни Строкатої [50, с. 31].

Вже 7 січня КДБ офіційно зафіксували зв'язки членів діаспори із українськими дисидентами. Для органів державної безпеки це стало приводом виявлення закордонної шпигунської мережі і за рахунок цього у подальшому

розгортання репресій. Я. Добоша заарештували на початку січня 1972 р. та звинуватили у шпигунстві. В результаті саме це стало починаючою точкою в здійсненні масштабної операції по арештах і ув'язненнях [50, с. 34].

11 січня 1972 р. план спецоперації КДБ у вигляді повідомлення був відправлений П. Шелесту на затвердження. Він мав на меті здійснити обшуки за справою Я. Добоша у осіб, які спілкувалися з ним, у результаті П. Шелест погодився з цим планом. Обшуки почали проводитися спочатку у І. Світличного та С. Гулика згодом у Д. Шумука, В. Стуса та інших. Разом з тим був намір розпочати кримінальну справу проти В. Чорновола і під час цього ще підняти дані про його головне місце у публікації часопису «Український вісник» [50, с. 33].

Остаточо розгорнулася спецоперація по справі «Блок» 12 січня 1972 р. Обшуки не припинялися, а навпаки активно здійснювалися у квартирах Є. Сверстюка, М. Плахотнюка, І. Дзюби, В. Чорновола, І. Геля, В. Стуса, М. Осадчого та інших. В результаті заарештували дисидентів у Києві (В. Стуса, І. Світличного, Д. Шумука, Л. Селезенка) та у Львові (С. Шабатуна, І. Геля, В. Чорновола, М. Осадчого) слідкували за Є.Сверстюком і 14 січня також затримали. На допитах морально тиснули на обвинувачених, щоб ті давали свідчення вигідні кадебістам. Радянські органи державної безпеки проводили профілактичні роботи і у вищих навчальних закладах для студентів [56, с. 45].

За рахунок обшуків у квартирах дисидентів за січень 1972 р. зокрема у Києві лише самвидавчих документів було конфісковано близько 700. Загалом у січні заарештували 20 осіб з яких 15 були пов'язані за справою «Блок». Ще одним завданням КДБ при РМ УРСР на початку лютого 1972 р. був пошук світків, які згодом знадобилися б на судових розглядах у справі «Блок» і з'ясувати з ким мають зв'язки ув'язнені дисиденти [56, с. 46].

Чергова хвиля арештів припала на квітень–червень 1972 р. у результаті якої ув'язнили Івана Дзюбу, Ігора Калинеця, Надію Світличну. Іван Дзюба зміг витримати більше року, щоб його зламати використовували різні методи, одним з таких були погрози родині. Тож у жовтні 1972 р. він написав звернення до

Президії Верховної Ради УРСР з закликом про помилування і визнання себе винним [50, с. 34].

Одночасно восени 1972 р. здійснювалися судові процеси, майже всім приписувалася стаття 62 КК УРСР (І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл), це здебільшого 7 років у таборах суворого режиму і заслання до Мордовії, а згодом Пермської області на 5 років. Ті хто не бажав давати свідчення, а саме Л. Плющ, М. Плахотнюк та інші утримували у психлікарнях [51, с. 238].

У лютому 1973 р. відбувалися профілактичні заходи щодо Михайла Білецького за його зв'язки з членами справи «Блок», також 5 березня 1973 р. звинуватили у поширенні антирадянської пропаганди у вигляді поширення літератури самвидаву Василя Овсієнка. Влітку 1973 р. арешти не припинилися, переслідувань зазнав журналіст Валерій Марченко, а також І. Коваленко, Г. Кочур та інші [56, с. 47].

Попри арешти нових осіб КДБ продовжувало виконувати стеження за діяльністю учасників справи «Блок» навіть у таборах. Подальші місяці відбувалися слідчі дії, що закінчувалися ув'язненнями на довгий термін. Але незважаючи на все це, на волі намагалися видавати «Український вісник» за сприяння А. Пашко, М. Косіва та інших [50, с. 35].

Справа «Блок» і «генеральний погром» 1972–1973 років були відомими своєю масштабністю, спочатку, до числа затриманих потрапили головним чином інтелектуали й культурні діячі, які виявили "націоналістичні тенденції", проте з часом затримання почали охоплювати все більше сфер життя суспільства – від робітників до студентів. Людей арештували без підстав і з допомогою підроблених доказів доводили їх вину. Більшість засуджених отримували тривалі терміни позбавлення волі від декількох до десятків років. Крім того в рамках «генерального погрому» проводили масові обшуки, під час яких вилучали майно, особисті речі і змушували до переїзду. Проте спроби радянської влади приборкати український націоналізм не призвели до його повного знищення [54, с. 428].

Отже, підсумовуючи справу «Блок», варто зазначити, що вона розроблялася влітку 1971 р. і початковим її етапом став приїзд до УРСР члена української діаспори Я. Добоша та його зв'язки із дисидентами, що привернуло увагу спецслужб і сприяло початку нової хвилі арештів. У січні 1972 р. ув'язнили разом із Я. Добошем ще 20 осіб. Ця спецоперація КДБ була легалізована керівництвом ЦК КПУ. Таким чином узагальнюючи, «генеральний погром» 1972–1973 рр. слід сказати, що для нього були характерні масштабні репресії проти "націоналістичних елементів", затримання, обшуки в квартирах, змушуваннями до публічного визнання вини та тривалі терміни ув'язнення. Всі ці арешти були спрямовані на збереження сталінського тоталітарного режиму.

1.4. Розправа над Українською гельсінською групою наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр.

Приводом створення Українського гельсінської групи стали положення про права людини Гельсінського Заключного акту з питань європейської безпеки та співробітництва 1975 р. Згідно з установчою декларацією УГГ головною метою ставила перед собою, сприяння проведенню Заключного акту в Україні [2, с. 332].

Українська гельсінська група (УГГ) була створена у Києві вже 9 листопада 1976 року, її керівником був Микола Руденко також до складу входили: Іван Кандиба, Ніна Строката, Олексій Тихий, Олесь Бердник, згодом Василь Овсієнко, Микола Горбаль, Юрій Литвин, Василь Стус, Юрій Шухевич, В'ячеслав Чорновіл всього 37 осіб. УГГ ставила собі за ціль правозахисну діяльність – це включало в себе дотримання прав на свободу слова, об'єднання, демонстрації та релігійних переконань. Група також надавала допомогу людям, які були затримані та переслідувані за свої погляди, такі як учасники правозахисних рухів, письменники та інакодумці. Завданням групи було ознайомити українське суспільство з Декларацією прав людини ООН, фіксувати порушення з боку влади і повідомляти це міжнародній громадськості [2, с. 347].

Радянську владу не влаштовував такий хід подій і вже у грудні 1976 року відбувалися перші обшуки, результатом їх було знайдення у квартирі Олексі Тихого німецьку рушницю, а у Миколи Руденка близько 40 доларів. За рахунок цього Руденка у червні 1977 р. ув'язнили на 12 років заслання, а О. Тихий отримав 15 років. Надалі обшуки стали здійснюватися і у інших учасників УГГ. Починаючи від лютого 1977 року учасники Української гельсінської групи (УГГ) були активно переслідувані та репресовані радянською владою, близько 6 членів групи були затримані КДБ [32, с. 267].

Зокрема Левко Лук'яненко був арештований 12 грудня 1977 року відділком КДБ за звинуваченням у веденні протидержавної діяльності, а саме – у формуванні незаконної організації "Українська Гельсінська група". Після затримання він перебував у слідчому ізоляторі та потім у в'язниці близько 15 років. Його звинувачували у провокаціях проти влади, пропаганді вільної преси, а також українського націоналізму. Справи проти членів групи були часто сфабриковані, а докази були отримані шляхом тиску та насильства, урядові ЗМІ інформували про групу як про агентів іноземного впливу, що були проти інтересів Радянського Союзу [14, с. 93].

Крім використання фізичного та психологічного насильства в процесі допитів та під час ув'язнення, члени УГГ були засуджені найчастіше за «антирадянську агітацію та пропаганду» і «навмисне поширення брехні про Радянський Союз». Також кагебісти вдавалися і до збройних нападів, один з таких відбувся 3 листопада 1978 р. на Оксану Мешко під приводом, що її нібито намагалися пограбувати [54, с. 430].

Василя Овсієнка – видатного українського правозахисника та поета, діяча УГГ, запроторили у в'язниці в 1978 році та інкримінували йому участь у "антирадянській діяльності" і засудили до 10-ти років ув'язнення. В тюрмі Овсієнко був підданий тортурам та іншим формам психологічного тиску, але не зрадив своїм поглядам та ідеалам [18, с. 93].

Терор не припинявся, у квітні 1980 р. ув'язнили втретє В'ячеслава Чорновола за участь в УГГ і опозиційну діяльність, звісно це були

сфальсифіковані обвинувачення. Чорновіл вирішив протестувати голодуванням (120 днів), але все ж був засуджений на 5 років. О. Мешко запроторили у психлікарню, а згодом суд виніс рішення – пів року ув'язнення і п'ять заслання [58, с. 16].

Затримали Василя Стуса у травні 1980 р. і ув'язнили другий раз. Звинуватили у «антирадянській агітації та пропаганді» і у тім, що він є особливо небезпечним злочинцем. У результаті суд засудив його до 10 років ув'язнення та 5 років вислання. На суді Стус відмовився від захисника та старався захистити себе сам, проте його вигнали із зали засідання. Будучи у в'язниці неодноразово оголошував голодування в знак заперечення, писав вірші і намагався передати їх на волю. Внаслідок жорстоких умов ув'язнення та голодування, Василь Стус помер у в'язниці 4 вересня 1985 році [58, с. 18].

Також ув'язненими були М. Горбаль, В. Калиниченко, О. Берник, Ю. Литвин, В. Калиниченка та інші. За свою участь у УГГ вони були засуджені до довгострокових тюремних ув'язнень, політичних процесів та різних форм репресій, які призвели до значної кількості випадків смерті арештованих в тюрмах (В. Стус, Ю. Литвин, О. Тихий, В. Марченко) [60, с. 58].

Таким чином, справа Української гельсінської групи є однією з найбільш відомих та вагомих справ правозахисного руху, яка привернула увагу міжнародної спільноти до порушення прав людини під час радянського режиму. УГГ стала символом боротьби за права людини в СРСР, а її члени відважно стояли на захист своїх переконань і висловлювали свої погляди в умовах репресій та переслідувань. Ці репресії спрямовувалися на залякування та придушення громадянської діяльності групи та висловлюваних нею поглядів, що були неприйнятні для влади.

Загалом підсумовуючи судові репресії проти учасників підпільних організацій, можна зробити висновок, що радянська система здійснювала масові переслідування тих, чиї погляди не співпадали з ідеологічними переконаннями. Більшість судових процесів відбувалися за сфальсифікованими справами і без справедливого вироку суду. Багато учасників підпільних організацій були

засуджені на довготривалий термін, який включав в себе примусові роботи, фізичні покарання і нерідко психологічні тортури.

Судові репресії, головним чином характеризувалися порушенням прав людини та гідності політв'язнів. Зокрема перша хвиля арештів дисидентів 1966–1965 рр., справа «Блок» та «генеральний погром» 1973 рр., мали на меті вивести з ладу національно-свідому інтелектуальну та патріотичну еліту, через арешти найактивніших борців за свободу самовираження в СРСР. Попри все розгортання цих справ, дало поштовх до розвитку нових підпільних організацій дисидентів та активізувало український національний рух.

Розправа над УГГ, показала одну із жорстоких сторін радянської системи, що здійснювали підставні арешти, проти тих хто захищав права та свободу людей. Головним завданням правозахисного руху, було привернення уваги до систематичного порушення прав людини в СРСР. Тоталітарний режим, робив все, щоб вщент викоринити його, використовуючи політичні переслідування, контроль, арешти і тиск. Десятки членів руху були несправедливо ув'язнені та утримувалися у жахливих умовах. З цього ми бачимо наскільки безжальною була радянська влада, яка руйнувала будь-які спроби боротьби за свободу та інакомислення.

РОЗДІЛ 2. РУХ ОПОРУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПРОТИ РЕЖИМУ В 1960-1980-х рр.

2.1. Загальне становище політв'язнів у місцях утримання.

Умови перебування дисидентів у місцях утримання були надзвичайно важкими, вони зазнавали систематичних та жорстоких недотримань прав людини, часто піддавалися фізичному й психологічному тиску, були позбавлені можливості спілкування з родиною та адвокатом, не мали належного доступу до медичної допомоги. Ув'язнені перебували під постійним наглядом адміністрації в'язниць і піддалися різноманітним видам тортур, включаючи побиття і погрози. Комунікація між ув'язненими суворо контролювалася, за ними здійснювався постійний нагляд. Також вони знаходилися в поганих гігієнічних і житлових умовах, що призводило до поширення хвороб та погіршення їхнього здоров'я [61, с. 59].

Однією з найжорстокіших форм утримання інакодумців було, зокрема насильне лікування у психлікарнях. Це була каральна політика проти тих, кого виходячи з закону важко, а то й неможливо було ув'язнити. Радянська влада такими діями мала на меті відвернути розголос, запроторивши дисидента у психіатричну лікарню. Серед препаратів використовували галоперидол, інсулінотерапію і прив'язували політв'язня до ліжка, щоб той отримав інсуліновий шок, також давали у великій кількості трифтазин. Такі методи використали проти Леоніда Плюща у 1973 р., щоб вщент знищити його здоров'я і психіку. Після таких «лікарських» катувань не те, що думати про політичні справи і боротьбу проти режиму не могли, дисиденти забували навіть своїх рідних [61, с. 60].

Ув'язнені боролися у психлікарнях проти тортур, і найпершим намагалися зберегти свою психіку, щоб вижити і не зійти з глузду займалися самоосвітою. Утримуючи в'язнів у таких умовах, влада намагалася зламати їх волю та

позбутися будь-якої опозиції. У психлікарнях, таборах і тюрмах тримали дисидентів нібито для «перевиховання» [61, с. 60].

Умови в таборах були нічим не кращі, саме один з таких у Пермській області, де перебував Євген Сверстюк, був місцем постійного тиску та тортур. За непослух чи провину, таку як співи чи розмови між собою, загрожував карцер. Їжа була жахлива і однотипна, а важкої роботи завжди багато. Наглядачі нерідко знущалися, били та принижували дисидентів [61, с. 61].

Більшість політв'язнів у таборах формували групи друзів, спільноти, що були зосереджені на підтримці одне одного та прояві солідарності в боротьбі за вільну Україну. Відомо, що коли до табору прибував новий в'язень, це ставало специфічною урочистістю. Нерідко інакодумці ділилися посилками переданими рідними, підтримували та допомагали одне одному. У таборах політв'язнів також переслідували та знущались над ними й інші арештовані. У таких складних умовах дисиденти мали змогу навчитися довіряти один одному та проявляти взаємодопомогу, що надавало їм моральну підтримку [61, с. 62].

Одним зі способів зайнятості для арештованих у таборах була праця. Більшість в'язнів були змушені працювати у різних виробництвах таборів, проте дехто з них займався вирощуванням рослин або тварин, теж у рамках трудових процесів. Багато політв'язнів вивчали різні мови та займалися перекладами. Вони читали книги різних жанрів, а також писали свої власні твори. Важливою частиною життя дисидента у таборах було записування своїх думок та відчуттів у щоденниках. Релігійна діяльність, також була важливою складовою життя політв'язнів, багато з них були в'язні релігійного переконання та займалися духовною практикою. Безумно всі ув'язнені дисиденти відзначали Різдво та Великдень, готувалися до свят заздалегідь, а перед ними працювали не покладаючи рук, щоб на саме свято не мати роботи і трохи відпочити. У рідних, які дуже рідко, але все ж могли навідати, замовляли горіхи, мак, гриби та сушениці і зберігаючи потім їх до свят. Нерідко за колядки дисиденти могли потрапити до картеру на 15 діб [61, с. 63].

Політв'язні в таборах зазвичай знаходилися у спеціальних бараках, які забезпечували мінімальні умови для їх утримання. Бараки складалися з невеликих камер різного розміру, де кожен ув'язнений мав невеличкий простір для життя. Кожна камера зазвичай містила два-три спальних місця, стіл зі стільцями, дерев'яну тумбу та декілька полиць для зберігання речей, джерело світла та опалення. Надія Світлична перебуваючи у жіночому таборі в Мордовії зазначала, що жінки навіть намагалися вирощувати не лише квіти у бараках, але і часник та цибулю, а також вишивали [61, с. 63].

Будучи за ґратами інакодумці не переставали працювати над своїми працями і доробками, маючи хоч трохи вільного часу І. Світличний читав книги та писав, О. Різників вчив латинську та литовську мови, С. Караванський будучи в таборі намагався продовжувати свою літературну діяльність, займалися дисиденти і перекладами творів зарубіжних класиків. Ризикованим було написання листів на волю, бо постійно проводилися обшуки та нагляд. Ув'язнені шукали різні шляхи передачі своїх матеріалів на волю, зокрема це могло бути через родичів чи вже звільнених дисидентів. Один з таких метод полягав в тому, що потрібно було проковтнути мішечок в якому дуже дрібними каліграфічними літерами були написані дані матеріали ув'язненого і саме таким чином вони могли потрапити поза межі табору чи в'язниці [30, с. 163].

Василь Стус був одним з тих, хто боровся за правду та свободу навіть у найскладніших умовах. Будучи в'язнем не полишав писати твори та намагався передавати їх на волю. Його стан здоров'я погіршувався і він був не здатен виконувати важкі роботи протягом тривалого часу, проте це нікого не цікавило, на шахті, в котельні, на будівництві для нього знаходилася робота, яку був змушений виконувати. День Василя Стуса в таборі особливого режиму проходив досить монотонно. Він розпочинався вранці з підняття та ранкового сніданку в одній частині барака, а після цього В. Стус відправлявся на роботу на дуже довгий час. Після обіду ув'язнені продовжували працювати, після чого вони поверталися до своїх камер, щоб відпочити перед вечерею та нічними роботами.

Увечері їм давали невеликий проміжок вільного часу, і саме вечорами вони писали вірші та занотовував свої думки [34, с. 362].

Василь Стус не міг виходити за межі табору, а життя його в ув'язненні було дуже скромним. Він був пильним захисником прав людини і вільних думок, засуджував тиранію. Його життя та діяльність є яскравим прикладом мужності та самопожертви в боротьбі за гідність та права людини [17, с. 163].

Утримання політв'язнів в різні періоди часу відрізнялось. Наприклад, у 1960-х роках та на початку 1970-х були загальновизнані методи фізичного та психологічного насильства, що застосовувалися проти в'язнів. У цей період ув'язнені були невідомі для суспільства, а самі в'язні не мали можливості ні з ким зв'язатися, щоб повідомити про своє становище [41, с. 109].

На жаль, точної кількості політв'язнів, які перебували в таборах і в'язницях в СРСР з 1960-х по 1980-ті роки немає, багато із них були заарештовані на підставі сфабрикованих звинувачень, тому було складно дізнатися про їхнє становище та кількість [41, с. 111].

У середині 1970-х років, після підписання Гельсінської декларації, стали з'являтися перші звіти про порушення прав людини в Радянському Союзі, про що дізнавалися в світі завдяки діяльності журналістів і тих хто захищав права людей. З таким розвитком подій суспільство стало більш відкритим до проблем, пов'язаних з політичними в'язнями [2, с. 276].

З початку 1980-х років кількість політв'язнів зменшилася, завдяки тиску міжнародної спільноти та опозиції в СРСР, це був час активізації боротьби за права людини, включаючи більш широку громадську підтримку ув'язнених. Саме утримання в 1980-х роках політв'язнів, стало трохи більш гуманним, але в'язні все ще були піддані жорстокому тиску та катуванням, зокрема в психіатричних лікарнях. Крім того, ув'язнені продовжували бути обмеженими у своїх правах, зокрема відвідуванні родин і адвокатів, та були піддані суворому нагляду [34, с. 210].

Значна роль у запровадженні змін у відношенні до політв'язнів належить міжнародному співтовариству та активістам прав людини, які протестували

проти порушень прав людини в Радянському Союзі. В результаті громадських акцій та налагодженої міжнародної дипломатії, становище політв'язнів поступово покращувалося [34, с. 211].

Отже, ув'язнені дисиденти перебували в місцях утримання у жорстких умовах, були піддані фізичному та психологічному тиску з боку утримувачів. Їхні права та свободи порушувалися, а самі вони часто були піддані тортурам та іншим формам жорстокості. Однак зміни почали відбуватися в 1970-х та 1980-х роках, утримання за ґратами ставало частково гуманнішим, але тортури, постійний нагляд, обшуки та побиття нікуди не поділися. Проте, незважаючи на ці труднощі, дисиденти продовжували боротьбу за свої права та свободи. Вони демонстрували високий рівень інтелектуального розвитку, більшість з них займалися творчою працею, де висловлювали свої думки через літературні та художні твори.

2.2. Індивідуальні протести в тюрмах і таборах.

Індивідуальні протести в тюрмах і таборах, були формою боротьби, проти незаконних дій влади та порушень прав ув'язнених. Зазвичай, такі протести відбувалися шляхом голодувань, відмови від радянського громадянства, написання заяв протесту до органів влади та звернення до закордонних організацій. Все це спрямовувалося на привертання уваги громадськості та влади на проблеми ув'язнених, порушення їхніх прав та сприяння до їх фактичного звільнення. Дисиденти також порушували тюремний режим, вимагаючи змін у політичній системі та захисті прав в'язнів. Іноді ув'язнені навіть відмовлялись від лікування чи допомоги медичного персоналу, а також від праці [54, с. 430].

Голодування було виключно мирним способом висловити свою незгоду до дій влади. Саме такі індивідуальні протести у формі голодування, мали серйозні наслідки для здоров'я ув'язнених, нерідко викликаючи хвороби нирок, шлунка, серця та інших органів. Окрім цього, ті хто оголошував голодування

були піддані насильству та психологічному тиску з боку утримувачів, які намагалися змусити їх припинити протест [61, с. 99].

Відомо досить багато випадків, коли ув'язнені дисиденти зверталися до індивідуальних протестів в таборах і в'язницях, як форми боротьби з протиправним обмеженням і порушенням їхніх прав. Наприклад неодноразово оголошував голодування ув'язнений дисидент Іван Гель, одне з таких тривало 100 діб. Також, В'ячеслав Чорновіл, який був засуджений декілька разів за сфабриковані справи, оголошував голодування в знак протесту, Іван Світличний через протест у формі голодування (54 дні), у 1974 р. мав вагу всього 46 кг, також інші дисиденти таким методом намагалися протестувати, проти радянської влади. Такий спротив вважався порушенням табірної режиму і нерідко за це протестувальники потрапляли до карцеру або були примусово нагодовані [37, с. 197].

Форми та методи індивідуальних протестів, які використовував Василь Стус, включали в себе також голодування, відмову від медичної допомоги, відмову від виконання наказів, та від співпраці з владою. Він також писав листи, де заявляв про свої права, підтримку політичних в'язнів, звертався з проханнями до міжнародних організацій за допомогою. Стус намагався звернути увагу на умови, в яких утримувались в'язні, порушував питання про захист прав і свобод політичних в'язнів, зокрема на порушення їх прав на свободу думок [61, с. 102].

У своїх протестах Василь Стус зосереджував увагу на тому, як людина повинна жити вільно і з правом на здоров'я і життя, і протестував проти жорстоких умов, у яких перебували ув'язнені. За відмову працювати В. Стуса перевели до ізолятора, окрім цього, він також відмовлявся підписувати зобов'язання про припинення політичної діяльності та не займатися опозиційною діяльністю після звільнення з табору. Цей протест ще раз підкреслював його рішучість в боротьбі за свої права та свободи. Проте, за рахунок таких протестів у формі голодувань, підірвав своє здоров'я отримавши виразку шлунку та інші хвороби [45, с. 312].

Валентин Мороз, за свого життя був арештований двічі за однією і тією ж статтею «антирадянська агітація і пропаганда». Після другого арешту у 1970 р. мало не загинув в Володимирській в'язниці від рук кримінальних співкамерників, які порізали його та неодноразово знущалися. Розпочав протестував у формі голодування 1 липня 1974 р., щоб його із в'язниці перевели до табору. На його захист ставали інші дисиденти, підтримка відчувалася із за кордону та СРСР. Вже 22 листопада того ж року він припинив протест, бо його перевели в іншу камеру. По закінченню тюремного терміну був відправлений до табору в Мордовії, де неодноразово брав участь в протестах у формі голодування та інших формах спротиву [57, с. 100].

Відмова від радянського громадянства була теж однією з форм індивідуального протесту дисидентів у таборах і тюрмах Радянського Союзу. Цей процес дозволяв дисидентів зректися від радянського громадянства, хоча це було доволі складно, але водночас асоціювалося у них із свободою та незалежністю. Для дисидентів відмова від такого громадянства була важливою не тільки з юридичної точки зору, а й символічної, бо ця дія відображала їх бажання жити вільно від радянського режиму. Проте відмова від громадянства часто призводила до більш жорстокого поводження з боку влади. У деяких випадках дисиденти, які чинили так, отримували довічне ув'язнення або були заслані. Тому, ця форма протесту була досить небезпечною, але дисиденти продовжували використовувати її, оскільки вона відображала їхній спротив диктатурі [62, с. 199].

Від громадянства відмовився у 1978 р. Василь Стус, бо вважав, що мати радянське громадянство, це означало бути рабом тоталітарної системи. Таку позицію мали і В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Левко Лук'яненко та інші. Це лише декілька з численних прикладів політв'язнів, які відмовилися від громадянства, як форми протесту проти тоталітарного режиму в Радянському Союзі [37, с. 129].

Безпосередньо дисиденти, які перебували у в'язницях за свої політичні переконання, часто використовували написання заяв до влади, як метод

індивідуального протесту. У цих заявах вони висловлювали свої скарги, проти безпідставного утримання їх у в'язницях і таборах, порушення прав та свобод, а також закликали до розгляду їхніх справ та зміни в правовій системі СРСР [61, с. 102].

До найвідоміших дисидентів, які зверталися з заявами, можна віднести Василя Стуса, Левка Лук'яненка, Анатолія Марченка, Василя Овсієнка та інших. Проте влада зазвичай ігнорувала ці звернення та не вживала жодних заходів щодо зміни стану ситуації в СРСР. Дисиденти і самі розуміли, що їхні звернення для радянської влади не мали ніякого значення, але таким чином намагалися хоча б нагадати про себе. Інакодумці продовжували діяти, використовуючи всі доступні їм індивідуальні методи боротьби за свої права та свободи [42, с. 168].

Звернення до міжнародних організацій було ще одним шансом для політв'язнів, щоб привернути увагу до порушень прав людини, які відбувалися в Радянському Союзі. Зокрема ув'язнені дисиденти писали листи до ООН, зверталися за допомогою до «Гельсінської групи» та інших міжнародних організацій. У свою чергу, вони займалися допомогою в проведенні міжнародної кампанії інформування громадськості про порушення прав людини в Радянському Союзі, включаючи випуск статей, відкритих листів, документів та звітів. Крім того, ці організації здійснювали акції на підтримку дисидентів, проводили міжнародні наради, допомагали збирати фінансову допомогу та надавати її родинам ув'язнених дисидентів. Такий спосіб спротиву був ефективним, оскільки привертав увагу громадськості до проблем, які ставилися дисидентам та до необхідності змін у владі [2, с. 304].

Отже, можна зробити висновок, що індивідуальні форми протесту, такі як написання заяв до влади, звернення до міжнародних організацій, голодування, відмова від громадянства та інше, були важливою складовою боротьби ув'язнених дисидентів за свої права та свободу у Радянському Союзі. Загалом, індивідуальні форми протесту, давали інакодумцям можливість висловити свою позицію та привернути увагу до проблеми порушень прав людини та політв'язнів.

2.3. Масові й групові акції.

Масові та групові акції дисидентів у в'язницях та таборах, були ще однією частиною їхньої боротьби за права та свободу у місцях позбавлення волі. Політв'язні використовували різні способи, включаючи колективні голодування, відмову від медичної допомоги та праці, рух за статус політв'язня, співпрацю з прибалтійськими, російськими та іншими ув'язненими. Така співпраця була важливою, через те, що ув'язнені з інших країн об'єднувалися з метою боротьби за власні права [61, с. 103].

Найдієвішою була співпраця з євреями, яка згодом давала свій розголос і на Заході, через них українські ув'язнені передавали на волю власні матеріали, які згодом публікувалися. За рахунок співпраці з євреєм Б. Пенсоном на Захід потрапила праця В. Чорновола «Хроніка табірних буднів». Нерідко євреї разом з українськими дисидентами оголошували голодування, про що дізнавалися і закордоном [37, с. 293].

Єврей А. Гінзбург організував таку собі своєрідну спецоперацію з передачі інформації на магнітофонній плівці з місця утримання до Москви, завдяки жінці офіцера. Таким чином учасники даних співпраць спрямовували свої сили на спільну боротьбу та підтримку одне одного у важкому становищі і це ставало одним із способів опору, проти радянської влади [62, с. 200].

Складними були відносини з ув'язненими росіянами, серед них були такі як: Л. Бородін, І. Огурцов та інші. Нерідко з ними виникали конфлікти, які ставали вигідними для наглядачів, проте з деякими з них вдавалося співпрацювати (В. Осіпов) [62, с. 201].

Метод спротиву такий як, колективне голодування, давав дисидентам можливість висловити свої вимоги та привернути увагу до своїх проблем. Вони вимагали зміни умови перебування у в'язницях та таборах, а також захисту прав політичних в'язнів. Зокрема на честь відзначення річниці масових арештів 1972 р. дисиденти оголосили колективне голодування. Таких вагомих дат для дисидентів було декілька і всі вони відзначали голодуванням, наприклад:

12 січня (день українського політв'язня), 10 грудня (день прав людини), та інші дні [61, с. 99].

Було організоване масове колективне голодування в знак протесту, проти знущання в таборі над Євгеном Пронюком. У цьому голодуванні взяли участь: Іван Світличний, Іван Кандиба, Валерій Марченко та інші політв'язні. Колективні голодування були виключно мирними акціями протесту, головним завданням, яких було чинити спротив радянському режиму [10, с. 290].

Тюремні наглядачі нерідко примусово годували ув'язнених через зонд чи іншими методами, таким чином намагаючись припинити їх протест. У 1974 р. в знак протесту в Мордовському таборі розпочали голодування дев'ятеро ув'язнених, серед них: українці – В.Лісовий, В.Чорновіл, В. Стус; євреї – Б. Пенсон, І. Залмансон; литовці – Кузікс, Рудайтіс та інші [61, с. 102].

Ув'язнені Мордовії 8 березня 1975 р. оголосили колективне голодування в знак підтримки жінок-політв'язнів. Цей протест мав на меті привернути увагу міжнародних організацій до неправомірного утримання жінок за ґратами, а також на умови їх утримання [61, с. 102].

Парадоксальним ставало й те, що після 1972 р. зміст самвидаву часто міг містити матеріали таємно передані ув'язненими дисидентами на волю. Передача листів на волю була надзвичайно ризикованою справою, через постійний нагляд КДБ, обшуки, агентів серед ув'язнених, які нерідко намагалися втертися в довіру і дізнатися про плани та дії ув'язнених дисидентів [66, с. 301].

Рух за статус політв'язня був важливою складовою боротьби дисидентів за свої права та свободу. Головним завданням цього руху, був захист прав політичних в'язнів. Ідея полягала в тому, що особи, які були засуджені за своє політичне переконання, повинні бути визнані політв'язнями і мати право на спеціальний статус, який давав би їм захист від дискримінації у в'язницях та таборах. Даний рух активізувався у 1975 році [49, с. 444].

В'ячеслав Чорновіл був одним з ініціаторів цього руху, також він організовував акції протесту задля отримання цього статусу політв'язнів. У 1976 р. він склав проект статуту політв'язнів у якому зазначалося, про

скасування примусової праці, дозвіл на листування, можливість відвідування дисидента в місце утримання, також припинення носити бірки та табірний одяг [37, с. 210].

На початку 1977 р. В'ячеслав Чорновіл співпрацював з російськими дисидентами С. Солдатовим, В. Осліповим та іншими. Їхньою метою було проведення групових і масових акцій протесту, масове голодування (планувалася протягом 100 днів), писалися петиції та таємні листи на волю, задля отримання статусу політв'язнів. Він керував акціями протесту, а через кожні п'ять днів оголошував ув'язненим «результати їх роботи». В. Чорновіл написав близько 130 петицій, а вже на початку лютого 1977 р. отримав цей статус. Такий спротив, як оголошене голодування присвячене Белградській нараді, привернуло увагу міжнародних організацій та набуло розголосу [37, с. 211]

У 1977–1978 рр. О. Тихим та В. Романюком, створили документ «Позиція українських політв'язнів», який зокрема передбачав: не співпрацювати з тюремною адміністрацією, боротися за власну гідність, притримуватися норм моралі, саморозвиватися, щоб не втратити здоровий глузд, співпрацювати лише одне з одним [39, с. 69].

Рух за статус політв'язня активізувався в усій країні та використовував різні способи боротьби. Інакодумці писали листи до офіційних осіб та міжнародних організацій, зокрема до ООН, проводили демонстрації та пікети у захисті своїх вимог, писали заяви, оголошували колективні голодування та небажання носити табірний одяг. До учасників даного руху належали В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Юрій Шухевич, Олесь Сергієнко і інші [39, с. 89].

Саме ставлення ув'язнених до таких акцій протесту було різним, деякі стверджували, що дані акції не мають ніякої ефективності і лише підривають здоров'я, інші ж підтримували протести, тому більшість з них були не масовими а груповими. Найважливішим у проведенні таких акцій було терпіння ув'язнених та підготовка, і головна мета, щоб про них дізналися закордоном. Наглядачі жорстоко карали ув'язнених за колективні акції, наприклад В. Чорновіл мав 120 діб карцеру [37, с. 214].

КДБ у відповідь на боротьбу за статус політв'язня використало метод компрометації, зокрема проти І. Геля і В. Чорновола, поширюючи чутки про їх пом'якшені умови утримання і дозвіл на побачення. Не залишали без уваги й інших ув'язнених, які були лідерами руху спротиву, зокрема: І. Світличного, Є. Сверстюка, М. Осадчого та інших [37, с. 214].

Рух за статус політв'язня, змушував радянську владу визнати існування політичних в'язнів у Радянському Союзі. Проте лише у кінці 1980-х років, після створення усією системою дисидентських груп та організацій, радянська влада погодилася з вимогами руху за статус політв'язня і підписала ряд міжнародних договорів, які забезпечують захист прав політичних в'язнів [34, с. 180].

Отже, масові та групові акції, також були поширені серед ув'язнених дисидентів. Колективні голодування в знак протесту, рух за статус політв'язня та співпраця з єврейськими, російськими, прибалтійськими та іншими ув'язненими, були дієвими методами спротиву політв'язнів. Ці акції дозволяли зосереджувати увагу на умовах ув'язнення та порушеннях прав з боку радянської влади, хоч і були небезпечними для самих дисидентів.

Узагальнюючи рух опору політв'язнів в місцях утримання проти радянського режиму у 1960 – 1980-х роках, можна стверджувати, що він являв собою неабиякий героїчний спротив дисидентів у складних умовах. Перебуваючи у таборах і в'язницях боротьба за свої права та свободу, давала ув'язненим хоча б якусь надію на покращення їх ситуацій. Цей рух демонстрував, що велика кількість людей засуджують тоталітарний режим та його жорстокість і тиск на свободу самовираження.

Попри тортури з боку адміністрації в'язниць, інакше продовжували свої протести. Нерідко, задля досягнення бажаного результату політв'язні готувалися до протесту декілька місяців, а то й більше. Активно застосовувався протест у формі голодування, як індивідуальний метод спротиву, проте його наслідки для здоров'я були жахливими. Умови утримання, також були дуже поганими, зокрема жахливе харчування, не надання медичної допомоги, чи навпаки запроторення до психлікарні, постійна важка праця і тиск з боку

наглядачів. У камерах разом з дисидентами перебували і кримінальні заслані агенти КДБ, метою яких ставало отримання інформації про задуми в'язнів, а також знущання над ними.

Використовувалися масові та групові акції протесту, що розгорталися в різних формах, включаючи в себе голодування, звернення до міжнародних організацій, написання листів до влади, з метою домогтися розгляду їх справ, або хоча б полегшення перебування в ув'язненні. Такі листи до органів влади не приносили бажаних результатів, здебільшого їх взагалі ігнорували. Тому дисиденти намагалися співпрацювати із іноземними засудженими, щоб ті згодом допомогли передати інформацію на волю, яка там набувала розголосу. Активно користувалися інакодумці відмовою від радянського громадянства та активізували рух за статус політв'язня, який мав надати їм певні права.

Наслідки даного руху, впливали на національну свідомість населення, набували розголосу і давали зрозуміти, що необхідно продовжувати боротися навіть перебуваючи в несприятливих умовах.

РОЗДІЛ 3. ТВОРЧІСТЬ ЗА ГРАТАМИ ЯК ВИКЛИК СИСТЕМІ

3.1. Публіцистика та прозові твори.

Перебуваючи в місцях позбавлення волі ув'язнені попри постійний нагляд і заборони не переставали працювали над написанням прозових творів та публіцистики. Даний напрямок у написанні творів був притаманний зокрема: Василю Овсієнку, В'ячеславу Чорноволу, Василю Стусу, Євгену Сверстюку, Валерію Марченку, Леоніду Плющу, Івану Світличному, Юрію Бадзю та інші. Перераховані письменники свої твори використовували для звернення уваги громадськості на проблеми, які існували в радянській в'язниці, в тому числі на порушення прав людини та політичні переслідування за погляди та інакомислення [3, с. 181].

Відомий діяч правозахисного руху та публіцист В'ячеслав Чорновіл, будучи неодноразово ув'язненим не полишав працювати навіть перебуваючи в неволі, над публіцистичними творами. Переслідування та постійні репресії, не змогли зламати його творчість та власні переконання. У 1969 році будучи ще на волі, він впорядкував збірку під назвою «Лихо з розуму» у змісті якої висвітлювалися матеріали про проведені ув'язнення у 1965 році. Цю збірку вдалося опублікувати за кордоном і це викликало неабияке привернення уваги міжнародних організацій до становища ув'язнених у радянських тюрмах. Знаходячись у таборі, зміг разом із Б. Пенсоном у 1975 році підготувати книгу «Хроніка таборових буднів». Борячись за статус політв'язня, у 1978 році написав брошуру «Тільки один рік» [26, с. 315].

Дисидент, активний громадський діяч і публіцист Василь Овсієнко, як і решта його однодумців був звинувачений радянськими каральними органами у 1973 році, за розповсюдження забороненого самвидаву у «антирадянській агітації і пропаганді». Знаходячись у таборах Мордовії, окрім акцій протесту намагався писати і публіцистичні твори та підтримувати зв'язки з Українською Гельсінською групою. Його спогади та свідчення про загальне становище у

мордовських таборів стали основою праці «Хроніки теперішніх подій» [18, с. 113].

Дисидент і публіцист Іван Гель, будучи ув'язненим двічі працював над написання праці «Грані культури» у 1970 році. Ця праця стала активно поширюватися в самвидавах і змогла потрапити закордон, де у 1984 році була вже офіційно видана в Лондоні [30, с. 103].

Публіцист і дисидент Леонід Плющ, теж зазнавав переслідувань від радянської влади, через свої погляди. Будучи ще на волі у 1964 році, він написав листа до ЦК КПРС, де висловлював свої міркування стосовно демократизації в СРСР. Також розпочав працювати над написанням статей для самвидаву, у яких зачіпав важливі теми про радянську ідеологію та її недоліки. Переслідування розпочалися з 1968 року, КДБ проводило обшуки та збирало на нього матеріали і вже у 1972 році його звинуватили у «антирадянській агітації і пропаганді». За вироком суду Леоніда Плюща запроторили до психлікарні. У 1976 році написав автобіографічну книгу під назвою «У карнавалі історії», її вдалося опублікувати у Лондоні в 1980 році [21, с. 319].

Правозахисник і дисидент Валерій Марченко, став жертвою КДБ у 1973 році. Звинувачували у «антирадянщині», яка простежувалася в написаних ним публіцистичних статтях «Київський діалог» та «За ширмою ідейності». Будучи відправленим до пермського табору на шість років, познайомився із своїми однодумцями та товаришами по нещастю С. Глузманом, І. Світличним та іншими. У таборі займався перекладами творів з азербайджанської і англійської мови та написанням публіцистики у змісті яких йшлося про умови перебування в'язнів. Зміг перекласти нарис «Микола Гулак», написав твори «Лист до діда», «Процес», «Листи до німецьких журналів» тощо [11, с. 103].

Микола Руденко, дисидент і правозахисник, один із лідерів УГГ, за свої переконання був вперше арештований у 1975 році та звинувачений у розповсюдженні пропаганди і антирадянщини. Слідство тривало до 1976 року, проводячи обшуки в квартирі були «знайдені» підкинуті долари. Усі його публіцистичні праці, вірші та книги були вилучені. Отримавши 7 років суворого

режиму в таборі і заслання намагався працювати над написанням прозових творів у якій піднімав важливі теми. М. Руденко неодноразово брав участь у протестах і відмови від праці. Будучи у таборі намагався писати прозові та публіцистичні твори, зокрема одним з таких був під назвою «В лікарні», «Прозріння» та інші [11, с. 105].

Василь Стус будучи ув'язненим намагався писати і публіцистичні твори та листи звернення до органів влади, серед яких і лист до П. Шелеста написаний у 1968 році. До публіцистичних і прозових творів його відноситься: «Птах душі», який був знищений у таборі наглядачами, «Вибране», книга «Час творчості» та інші. У своїх творах та листах спротиву автор розповідав про нелюдські умови становища у таборах, постійні тортури та приниження. Написання творів ставало єдиною надією та розрадою для кожного з ув'язнених [17, с. 117].

Займався написанням публіцистичних творів знаходячись у в'язниці і Юрій Бадзьо. Перебуваючи ще на волі, розпочав працювати над написанням праці «Право жити» в 1972 році, в якій йшлося про залежне становище України від тогочасного режиму. В його квартирі неодноразово проводилися обшуки. У 1979 році з квартири була викрадена ця праця, а після цього і відбувся арешт, за звинуваченнями у антирадянській пропаганді. Звертався з листом до Верховної Ради СРСР та намагався писати прозові твори [23, с. 56].

Іван Світличний, написав чимало публіцистичних творів перебуваючи під арештом, серед них стаття «Драма Шевченка», «Курбас» та інші. У таборі став організатором творчості політв'язнів і шукав методи передачі віршів, листів, заяв та творів на волю [10, с. 397].

Валентин Мороз, будучи ув'язненим зміг написати працю у мордовських таборах «Репортаж із заповідника імені Берії», наглядачам табору не вдалося її вилучити, через ретельний підхід і обережність дисидента. У праці чітко описані умови в яких перебували політв'язні. Після того, як праці вдалося потрапити на волю, вона набула не аби якого поширення [57, с. 99].

Таким чином, зрозумілим стає те, що написання творів за ґратами було досить важкою справою для ув'язнених, через вилучення і знищення їх та нагляд.

Арештовані по одинці та спільно зверталися з листами до влади, проте їх прохання ніхто не виконував. Надія залишалася лише на міжнародні організації, які могли дати розголосу справам. Таємно передавати написані вірші через родичів було досить небезпечною справою, яка загрожувала карцером і тортурам ув'язненого та арештом родича. Ось наприклад, дружина Михайла Руденка, через яку він передав на волю вірші, була заарештована, їй інкримінували ще й участь у УГГ. Жорстокість каральної системи, намагалася зламати не тільки погляди в'язнів, але і їхню творчість, проте їй зробити це не вдалося.

3.2. Поезія.

Для ув'язнених дисидентів поезія ставала опорою, можливістю вираження власних думок та методом спротиву проти тоталітарного режиму. Поезії писалися таємно і нерідко, хоч із великими зусиллями, потрапляли на волю. Адміністрація в'язниць жорстоко карала за написання віршів, особливо за їхній зміст. Автор вірша, який був написаний з антирадянськими мотивами чи містив пропаганду, потрапляв до карцеру. Також були і інші види покарання такі, як психологічні і фізичні тортури, різні обмеження і заборони писати. У камерах часто проводилися обшуки та вилучалися написані ув'язненими поезії [12, с. 289].

До дисидентів, які знаходили порятунк у написанні віршів за ґратами відносилися: Іван Світличний, Микола Руденко, Ірина Сенік, Микола Горбаль, Василь Стус, Ірина Калинець, Олекса Різників, Зеновій Красівський, Юрій Литвин, Іван Гель та інші [24, с. 97].

Поет Микола Горбаль, учасник УГГ був заарештованим у 1970 р. за «антирадянську агітацію та пропаганду», а також поширення нелегального самвидаву. У 1971 році отримавши 5 років ув'язнення та заслання 2 роки працював над написанням поезій будучи в неволі. Для свого сина написав збірку віршів «Коломийки для Андрійка», яка вийшла в світ у 1981 р. в Нью-Йорку [23, с. 88].

Іван Світличний репресований радянською владою та арештований двічі з однаковими звинуваченнями в обох випадках (за «антирадянську агітацію і пропаганду»), працював над написанням віршів у таборі Пермської області. Написав поетичну збірку «Іратовані сонети», яка нібито являла собою тюремний щоденник І. Світличного. Збірка була видана в 1977 році у Німеччині. Також за ґратами була створена і поема «Курбас» [10, с. 388].

Перебуваючи ув'язненим у Мордовії, а з 1972 р. в Пермській області, над написанням віршів активно працював і Олекса Різників. Протягом 1972–1977 років йому вдалося написати близько 1,5 тисяч віршів. У Мюнхені в 1977 році була опублікована збірка «Поезія з-за колючих дротів». О. Різників неодноразово оголошував голодування в знак протесту, співпрацював з іноземними в'язнями, кожного дня писав вірші і вчив литовську та латинську мови [23, с. 89].

Письменниця та учасниця дисидентського руху Ірина Калинець, перебуваючи у таборі Мордовії, активно брала участь у акціях протесту, писала листи до адміністрації табору та влади, оголошувала голодування борячись за статус політв'язня та можливість зустрічей з рідними. Маючи вільний від роботи час писала вірші, зокрема дитячі, також казки і перекладала твори на українську мову («Слово о полку Ігоревім») [23, с. 91].

Поет, член Української Гельсінської групи Зеновій Красівський, будучи ув'язненим двічі, також працював над своїми літературними доробками. Перше його ув'язнення припало на 1949 рік, вирок суду – 5 років в'язниці і довічне вислання. Другий арешт відбувся у 1959 році, звинувачували у поширенні та розпалюванні за його участі національних рухів серед населення України. Перебуваючи у Володимирській в'язниці, куди потрапив на 12 років, Зеновій Красівський писав збірку віршів «Невольницькі плачі». Вперше ця збірка побачила світ в 1984 р. у Лондоні. Ще одним твором написаним за ґратами стала поема «Тріумф сатани» написана наприкінці 1960 – на початку 1970 рр. Доля поета була важкою, після другого арешту його ще й запроторили до психлікарні

у 1972 році, через нову сфабриковану справу. Там він перебував до 1978 року, а згодом знову «досиджував» у таборі Пермської області до 1985 року [11, с. 81].

Український письменник Юрій Литвин, відбував два ув'язнення в Сибірі і мордовських таборах, не полишав писати вірші в яких описував весь той жах перебування в в'язниці. У 1960-х роках почав працювати над збіркою «Трагічна галерея» у якій розповідав про злочини тоталітарного режиму. Закінчив працювати над нею у 1965 році. Неодноразово наглядачі проводили обшуки в його камері і вилучали та знищували вірші. У червні 1965 року його випустили на волю, він встиг передати інформацію про загальне становище політв'язнів посольству США, за що знову був заарештований [23, с. 93].

Василь Барладяну, писав вірші українською та російською мовами, за звинувачення у націоналізмі у 1977 році був арештований. У його квартирі проводилися обшуки та було вилучено всі праці і чернетки поета. Неодноразово оголошував голодування, за що був покараний перебуванням у карцері. Будучи в неволі писав вірші, зокрема збірку «Між людством і самотністю», статті у змісті яких описував жорстокість радянської системи, оповідання «Уроки історії» і «Скрижалі мага». Всі ці праці були видані в Парижі у 1979 році [23, с. 95].

Дисидент і письменник Іван Гель, вперше був заарештований у 1965 році за «антирадянську агітацію і пропаганду» на 3 роки таборів, де і познайомився з представниками демократичного руху. Вийшовши на волю, зміг поширити близько 11 книг ув'язнених інакодумців, зокрема працю Валентина Мороза «Серед снігів», вірші Миколи Холодного, праці Івана Дзюби та Михайла Гориня. У січні 1972 року І. Геля заарештували вдруге із зазначенням у справі, як особливо небезпечний злочинець. Відправлений відбувати покарання у таборах Пермської області та Мордовії. Перебуваючи в неволі у одиночній камері працював над створенням праці у 1970-х рр. під назвою «Грані культури». Ця книжка потрапила закордон та була видана у 1984 році в Лондоні. Іван Гель використав псевдонім Степан Говерль, для можливості його книги нелегально потрапити у світ. Він активно брав участь у протестах в формі голодування,

відомо, що загалом за час перебування у неволі він голодував близько 300 діб [24, с. 195].

Відомий український дисидент, правозахисник та поет Василь Стус у силу обставин провів за ґратами десятки років. Попри акції протесту у формі голодування, написання листів та звернень до влади і міжнародних організацій, не полишав свою творчу діяльність. Будучи вперше арештованим написав в ізоляторі збірку «Час творчості». У своїх збірках Стус описував бездушність, жорстокість та ницість радянської влади, охарактеризовував людей, що їй піддаються, як безголових, невміючих мислити манекенів. Його твори піддавалися перевірці, ще коли він був на волі. Рецензенти від КДБ, що проводили аналіз збірок знаходили неабиякий антирадянський і пропагандистський зміст у кожному рядку, наголошували на шкідливості та безглуздості всіх його праць [17, с. 290].

У 1972 році, коли відбувалося перше слідство написав вірші такі, як: «Господи гніву пречистого», «Напевне так і треба», «Як добре те, що смерті не боюсь» та інші. Свої ув'язнення Василь Стус провів у мордовських таборах, а згодом і в таборах Пермської області. Наглядачі здійснювали постійні обшуки у камері Стуса. Знайшовши збірку «Птах душі» у якій містилося близько 300 віршів, табірні наглядачі знищили її. Потайки Стус намагався передавати листи та поезії на волю і розповідати своїм співкамерникам, щоб ті хоча б запам'ятовували їх. Написав у таборах збірки «Час творчості», «Палімпсести», у яких простежувалися духовні мотиви із зверненнями до Бога. Попри заборони писати Василь Стус не втрачав жодної можливості, щоб написати бодай один вірш у вільний від роботи час [17, с. 292].

Не переставали писати поезії будучи в'язнями радянського режиму і такі як: Микола Холодний («Крик з могили»), Ігорь Калиниць, Іван Коваленко, Іван Сокульський, Ярослав Лесів, Олесь Шевченко та інші [30, с. 205].

Окрім поезії в таборах ув'язнені дисиденти на дозвіллі доволі рідко, проте співали, за що особливо карали їх наглядачі. Мирослав Маринович згадував, що «у таборі де він перебував був акордеон, на якому інколи можна була заграти та

проспівати пісні, які заспокоювали душу і ставали промінчиком світла у темряві» [30, с. 213].

Отже, простежуючи поетичну діяльність ув'язнених варто зазначити, що така творчість була чи не єдиною розрадою у важких умовах перебування в таборах. Арештовані письменники, попри покарання, заборони писати і тортури, таким способом виражали свої думки, погляди та емоції. Головним їх завданням, ставала боротьба за свободу слова та самовираження. Написані за ґратами вірші в той час найчастіше, могли бути виданими лише закордоном у гіршому випадку, їх вилучали табірні наглядачі. Попри труднощі, ці поезії мали значний вплив на українську культуру і ставали символом незламності та стійкості у протистоянні з безжалісною радянською системою.

3.3. Образотворче мистецтво.

Протистоявши радянському режиму, нерідко серед інакодумців за ґрати потрапляли і художники, які своїми творами нібито становили загрозу радянській владі. Художники дисиденти були символами незламності та протидії режиму, який намагався змінити їх погляди та заборонити свободу творчості. Для тодішньої влади, навіть твори мистецтва становила загрозу, бо не повторювали стереотипи відображені у радянській пропаганді.

Серед художників того періоду виділяються: С. Шабатура, А. Горська, О. Заливаха, Г. Севрук та інші. Своїм головним завданням художники та митці, вважали, через призму власних творів висвітлити спротив радянській ідеології і владі. Деякі з них потрапляли за ґрати за власну творчість, яка не підходила системі, зазнавали переслідувань та постійного контролю [34, с. 306].

Репресії і ув'язнення були спробою обмежити свободу виразу та збільшити контроль над культурною сферою. Художникам нерідко заборонялося творити, через їх політичні переконання. Всі художні твори обов'язково мали відповідати певним ідеологічним стандартам, пропагувати «радянські» цінності та

встановлені правила поведінки, тому тих хто ставав проти цього режиму, відправляли за ґрати [39, с. 73].

Однією з художниць, яка перебувала в ув'язненні була Стефанія Шабатура. Будучи ще на волі неодноразово писала листи із зверненнями до радянських та міжнародних організацій, була членом Української Гельсінської групи та Спілки художників України до 1972 року. Брала активну участь у роботі клубу «Пролісок», поширювала самвидав. У 1970 р. із художниками і письменниками Львова, активно захищала В. Мороза і намагалася отримати дозвіл бути на його суді [39, с. 84].

Вже 12 січня 1972 р. її заарештували, звинувативши у «антирадянській агітації та пропаганді», зокрема нелегальному поширенні самвидавчих творів М. Холодного «Крик з могили» та інші. Після арешту була виключена з Спілки художників України. Перебувала у Мордовському таборі 5 років і 3 роки у засланні. Серед її творів виділяють картину 1975 р. під назвою «Ув'язнені лілії», гобелени «Ватра», «І. Котляревський» та інші [39, с. 87].

Стефанія Шабатура неодноразово брала участь у протестах ув'язнених проти радянського режиму. Оголошувала голодування, задля того, щоб мати можливість працювати над своїми творами, зокрема портретами та ескізами у вільний від роботи час. Адміністрація табору вилучила та знищила близько 200 її доробок [61, с. 100].

Ще одним ув'язненим, був художник Опанас Заливаха, також працював у напрямку графіки, член Спілки художників України. У 1961 р. переїхавши до Івано-Франківська організував свою першу виставку. Вже в 1964 р. разом із Г. Севрук, Г. Зубченко, А. Горською і Л. Семикіною створили вітраж «Шевченко. Мати». У 1964 році намалював картину «Полтавчанка» [61, с. 101].

У 1965 р. був заарештований за звинуваченнями у «антирадянській агітації та пропаганді» і засуджений до 5 років в Мордовському таборі. Будучи ув'язненим йому було заборонено малювати, а будь які його ескізи та ескібриси були вилучені. Разом із Валентином Морозом, Аллою Горською, В'ячеславом Чорноволом та іншими, протестували проти радянського режиму та важких умов

перебування в ув'язненні. До нього у табір приїздила і Алла Горська у 1969 р., яка його дуже підтримувала. Відбувши ув'язнення у 1970 р. Опанас Заливаха вийшов на волю, де продовжив свою творчу діяльність. [61, с. 101].

Не була заарештована, проте під постійним наглядом та тиском перебувала і художниця та дисидентка Алла Горська. До її робіт належать такі художні твори: «Біля річки», «Абетка», «Портрет Василя Симоненка» та інші. Неодноразово вона брала участь та була організаторкою опозиційних рухів, протестувала та писала листи стосовно арештів її товаришів і знайомих. КДБ проводили з нею профілактичні розмови та погрожували розправою, але її це не зупиняло. А. Горська часто їздила на судові процеси, у 1966 р. подавала клопотання стосовно справи О. Заливахи, контактувала з родичами ув'язнених дисидентів, допомагала тим, хто вийшов на волю після ув'язнення [62, с. 199].

У 1965–1968 р. взяла участь у протесті проти жорстокого поводження над такими політв'язнями, як: В. Мороз, О. Заливаха, В. Чорновіл та інші. За свою активну діяльність була вигнана із Спілки художників та перебувала під постійним наглядом. Ширилися чутки, що Горська є однією з лідерів таємно створеної бандерівської організації. Погрози ставали все частішими і у 1970 р. її було вбито [44, с. 287].

Ірина Сенік, була ще однією ув'язненою дисиденткою, яка перебуваючи у неволі та намагалася не полишати свою творчу діяльність. Перебуваючи в таборі у Мордовії в вільний від роботи час, її розрадою ставало вишивання. Жінки працювали у цеху з пошивки рукавиць, тому для власної вишивки матеріалу було достатньо. Голки з нитками, клаптики тканини ставали у нагоді для пошиву закладки у книжку чи обгортки для зошита. Наглядачам не була до вподоби така творча діяльність ув'язнених жінок і тому вони вилучали та знищували, як і художні твори так і вишивку [40, с. 115].

Ірина Сенік будучи поетесою, була арештована двічі за свої погляди та переконання. Один із перших арештів був пов'язаний із підозрою у зв'язках з УПА, згодом знову потрапила за ґрати на 6 років разом із С. Шабатурою та іншими. Попри важку атмосферу в таборах не полишала писати, вишивати і

малювати невеликі мініатюри, здебільшого у релігійному стилі. На таких мініатюрах зображала ікони, церкви та слова молитв і пророків. Перебування з С. Шабатурою в одному таборі різко посприяло розвитку творчості в жіночій колонії [40, с. 115].

Окрім образотворчого мистецтва та вишивки, у таборах займалися в'язні і різьбунням. Творив у цьому напрямку Петро Рубан у таборі Мордовії, куди потрапив у 1968 році, освоїв нову для себе техніку різьбуння. На шматочках дерева та дерев'яних предметах, творив своєрідний вид інкрустації (інтарсія). Адміністрації табору навіть подобалася така його діяльність і вони робили замовлення в ув'язненого [46, с. 140].

Таким чином, адміністрація таборів всіма силами намагалася знищити талант, придушити творчість, зламати погляди, цінності та переконання дисидентів. Вилучаючи і знищуючи картини, ескізи чи гобелени вони не врахували одного, що творчий дух дисидентів був сильнішим за їх жорстокість. Арештовані митці своєю обдарованістю створювали роботи, які відображали їх спротив встановленій системі, деякі з таких робіт таємно потрапляли і за межі в'язниць. Політичні погляди знаходили своє відображення і у вишивці, що дозволяло навіть будучи в неволі зберігати свою ідентичність, культуру, демонструвати свою позицію і таким чином підтримувати взаємозв'язок з іншими ув'язненими інакодумцями.

Роблячи загальні висновки стосовно творчості за ґратами слід зазначити, що попри заборони писати вірші, прозові твори та публіцистику, а також займатися малюванням чи вишивкою, дисиденти продовжували це робити. Для них це було чи не єдиною можливістю доторкнутися до духу свободи, будучи в таборах чи тюрмах. Інакодумці ставали особливо небезпечними елементами для тогочасної влади, через їх погляди і переконання, тому репресії та утиски не припинялися і за ґратами. Наглядачі проводячи систематичні обшуки забирали і знищували знайдені твори. Діяльність дисидентів сприймалася адміністрацією таборів, як загроза для системи, що не підпадала під норми загальних ідеологічних стандартів. Нерідко задля отримання права писати чи малювати,

дисиденти оголошували протест у формі голодування. Серед активних противників тогочасної влади КДБ були Василь Стус, Валентин Мороз, Зеновій Красівський, Іван Світличний, Микола Горбаль та інші, які не полишали своїх переконань та попри покарання здійснювали активні протести. Вкрай небезпечними були втілені ідеї передати вірші чи твори на волю, через родичів або політв'язнів, які вже відбули свій термін покарання, за це загрожувала фізична розправа. Твори, які вдавалося передати на свободу, могли бути видані лише закордоном.

Після важкої роботи, попри все інакodomці знаходили час для написання віршів чи картин. Саме таким чином, на конкретних прикладах з життів політв'язнів, простежується незламна боротьба у місцях утримання тих кому заборонялося не тільки мати свої особисті політичні переконання, але й писати і творити.

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРИКЛАДІ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

На уроках історії важливою складовою виховного процесу і компетентністю є формування національної свідомості та патріотизму в учнів. Саме це є не аби як актуальне в даний час, бо формування патріотизму, відданості власній державі та народу на уроках історії буде сприяти становленню національно свідомої особистості, яка є майбутнім нашої країни.

Боротьба дисидентів у місцях позбавлення волі проти радянського режиму являється важливою темою для вивчення. Учні повинні усвідомити всю суть цієї боротьби, сформуванню власну думку, навчитися критично мислити та оцінювати історичні події і тих постатей, які боролися та чинили опір навіть будучи ув'язненими [61, с. 98].

Різні дослідники у своїх працях розкривають суть розвитку національної свідомості та патріотизму на уроках історії. У галузі педагогіки серед них: О. Пометун, С. Терно, В. Мисан, О. Субтельний, Б. Ступарик та інші, які розглядали важливість формування патріотизму і національної свідомості в учнів на уроках історії. Про формування патріотичного виховання свого часу писали в своїх працях ще й В. Сухомлинський, І. Франко, Г. Сковорода та інші. В. Сухомлинський, зокрема зазначав, що: «патріотичне виховання є важливою складовою духовного життя людини, а сам патріотизм поєднує в собі світосприйняття, культуру, почуття, розуміння себе частиною великої нації» [70, с. 198].

В. Гонський стверджував, що основним елементом навчального процесу є патріотичне виховання школярів, воно має охоплювати всі сфери життя, буди головною діяльністю освітніх закладів, мати поширення на наступні покоління і формуватися на кожному уроці, а зокрема на уроках історії України. [52, с. 9].

І. Бех зазначав, що патріотизм визначається почуттям глибокої цінності та любові до своєї держави, її народу, культури та історії. Він передбачає готовність

робити все можливе для благ держави і її народу. Одним з головних завдань патріотизму являється відстоювання своїх прав і свобод [65, с. 211].

О. Пометун наголошує на тому, що одними з головним завдання закладів шкільної освіти протягом навчального процесу є:

- формування національних цінностей і почуття патріотизму;
- розвиток критичного мислення, задля вирішення конкретних завдань і аналізу інформації;
- на кожному уроці формування основних компетентностей;
- розвиток індивідуальних особливостей учнів тощо.

Зараз у сучасних умовах український народ разом із зусиллями наших героїв і волонтерів виборює свободу та територіальну цілісність, тож важливого значення набуває саме формування патріотизму і національної свідомості у школі, бо учні і є тим майбутнім за яке кладуть життя наші захисники та захисниці [70, с. 214].

Тобто судячи з цього весь навчально-виховний процес, має бути наповнений патріотичним вихованням. Саме на уроках історії потрібно запроваджувати нові шляхи та методи для формування тієї національної свідомості та патріотизму, яка була притаманна інакше кажучи, що відстоювали свої переконання, протистоявши жорстокості системи [52, с. 10].

Для формування патріотизму в учнів та національної свідомості, слід скористатися наступними методами: пересвідчення, заохочення, наведення конкретних прикладів (у нашому випадку, це приклади з життя політв'язнів), самовдосконалення (за рахунок наведених прикладів). Патріотизм повинен формуватися з малечку і закріплюватися у школі за допомогою поданих перед учнями прикладах, які складають основу історичних подій [70, с. 188].

Національна свідомість, являє собою розуміння та усвідомлення себе частиною великого українського народу з його багатою історією, визначними постатями, які боролися за свободу, попри всі перешкоди, тож на уроках історії саме на прикладі життів та нелегких доль таких історичних осіб, як Василь Стус, Валентин Мороз, Іван Світличний, Валерій Марченко та інші дисиденти,

потрібно сформувати національну свідомість та патріотизм у кожному з учнів [59, с. 2].

У боротьбі дисидентів, за свободу та право самовираження, можна виділити декілька своєрідних пластів патріотизму, а саме:

1. національного, що являє собою постійну боротьбу політв'язнів за власну національну ідентичність та культурну спадщину;
2. громадського, який полягає у боротьбі за демократію, проти тоталітарного режиму;
3. культурного, що відображається у розвитку національної культури і творчості навіть у найскладніших умовах перебування;
4. етичного, тобто віри в хоча б якусь гуманність і звичайно ж відстоювання правди і своїх прав незалежно від наслідків.

Вони дозволяли політв'язням вистояти в умовах постійних репресій, переслідувань та заборон, відстоювати свої погляди і переконання, доводячи, що у світі не все підвладне владі та насильству.

Вчитель має наголосити на тому, що учасники дисидентських рухів боролися не тільки за свої права, свободу та гідність, але й за власну національну ідентичність, яку були готові відстоювати ціною власного життя. У місцях утримання особливо важко було не зламатися, але дух національно свідомої людини і патріота був сильніший попри моральні та фізичні тортури. Варто звернути увагу учнів на метод спротиву дисидентів у формі голодування, пояснити його суть та навести конкретні приклади [61, с. 101].

Готуючись до уроку педагог має в першу чергу сформувати проблемні питання стосовно теми, які мають бути вирішені учнями, зацентрувати увагу на тому, що боротьба інакодумців була в основному за національне визволення, також підготувати цікаві методи для кращого освоєння та запам'ятовування матеріалу. На уроках історії старшокласники повинні навчитися усвідомлювати суть історичних подій та фактів, вміти відстоювати і аргументувати свою позицію та мати власну точку зору [70, с. 182].

Національною свідомістю та патріотизмом просякнутий весь дисидентських рух, незалежно чи перебували його члени на волі або у в'язницях. Важливо, щоб учитель поставив перед собою завдання, якомога більше зацікавити старшокласників у вивченні теми про боротьбу інакодумців у місцях утримання, а також привернути їх увагу до загального становища, методів спротиву та творчості за ґратами. Саме таким чином важливо є запропонувати учням розглянути період дисидентства, як змогу дізнатися про історичне минуле, для цього можна використати спогади дисидентів у яких вони чітко пояснювали тогочасне становище [61, с. 105].

Простежуючи боротьбу українських дисидентів, варто наголосити на їхній стійкості та незламності духу, попри фізичні та психологічні тортури, заборону писати, творити, спілкуватися з рідними, тиск адміністрації таборів, вони боролися за свої погляди, ідеї та переконання. Необхідно з'ясувати методи боротьби, яких було чимало. Старшокласникам слід усвідомити масштаби тогочасного тоталітарного радянського режиму, а також відчувати той великий патріотизм і національну свідомість ув'язнених інакодумців, які готові були віддати життя за власні погляди [61, с. 108].

Учні повинні зрозуміти саму суть такої боротьби і в кінці уроку відповісти на запитання, чому і з якою метою боролися інакодумці кладучи на п'єдестал власне життя? Для цього вчитель історії має застосувати різні форми проведення уроку, розвинути в учнів критичне мислення, вміння аналізувати та зіставляти факти і події, виділяти найголовніше.

Критичне мислення є важливий елемент для аналізу та синтезу інформації, бо неабияк важливо є мислити самостійно і логічно, вміти знаходити вирішення проблемних питань, навчитися відстояти власну точку зору. Саме розвиток такого мислення допоможе старшокласникам розуміти та оцінювати подану їм інформацію [70, с. 136].

Учням потрібно пояснити про індивідуальні, групові та масові методи боротьби політв'язнів. За допомогою підготовлених вчителем завдань, вони самостійно можуть дізнатися, яким було загальне становище у таборах і тюрмах,

якими зусиллями на волю потрапляли твори дисидентів, чи допомагали звернення до міжнародних організацій та яких саме і чому дисиденти активно боролися за статус політв'язня та інше [61, с. 119].

Проводячи урок з даної теми для формування національної свідомості та патріотизму вчитель повинен використати ряд методів та прийомів, включаючи застосування інноваційних технологій і не тільки. Учням можна запропонувати переглянути фільми про становище ув'язнених дисидентів у таборах та тюрмах, серед них є: «Заборонений», «Документальний цикл про політв'язнів» тощо. Приклад боротьби чітко висвітлений у книгах, віршах написаних за ґратами, історичних матеріалах і літературних творах у яких розповідається про героїзм дисидентів, їхні життєві історії та переживання. Саме це потрібно використовувати для наповнення уроку [70, с. 149].

Можна запропонувати учням розділитися на пари або групи та здійснити самостійний пошук інформації про дисидентський рух в Україні і тих хто протистояв радянській системі, а знайдений матеріал проаналізувати та обговорити на уроці [45, с. 180].

Ще одним прикладом може бути складання історичних портретів відомих українських дисидентів та борців за права і свободу таких, як Василь Стус, Валентин Мороз, Іван Світличний чи будь якого іншого дисидента за таким запропонованим планом:

1. Дитинство та юність дисидента;
2. Початок політичної діяльності;
3. Переслідування КДБ та початок репресій проти інакодумця;
4. Арешт;
5. Умови перебування у в'язниці або таборі;
6. Методи боротьби;
7. Творчість в місцях позбавлення волі;
8. Останні роки життя;
9. Пам'ять і духовна спадщина.

За допомогою таких прикладів, можна легко сформувати особисте ставлення учня до дисидентського руху чи постаті певного дисидента зокрема, дізнатися про його життєвий шлях, прояви патріотизму, політичні переконання, методи спротиву, написані ним твори тощо. Це дасть можливість легше вивчити і запам'ятати поданий матеріал [68].

Стосовно методів та прийомів вчителем можуть бути використані наступні: «мозковий штурм», «товсті та тонкі запитання», «кола Вена», «незакінчені речення», «есе», «дискусія» тощо [70, с. 212].

Старшокласникам варто б було запропонувати метод «гронування», тобто це можливість вільно висловити свої думки та міркування відносно теми, які потрібно записати та встановити взаємозв'язки із словом чи словосполученням записаним по центру зошита або дошки (наприклад, словосполучення – статус політв'язня). Даний метод можна використати для перевірки домашнього завдання чи поясненні теми [70, с. 223].

Тема боротьби дисидентів у місцях позбавлення волі формує важливий міжпредметний зв'язок з уроком української літератури і не тільки. Можна запропонувати провести інтегрований урок, таким чином об'єднавши два предмети на одному уроці розкрити всю суть творчості дисидентів (поезія, твори, вишивка, образотворче мистецтво) у місцях їх утримання. Саме розуміння старшокласниками того, що попри обмеження свободи інакодумці не полишали творчості, посприяє формуванню патріотизму та розуміння цінності свободи слова і самовираження [69, с. 127].

Можна використати і метод «кубування», за допомогою якого тему боротьби дисидентів проти радянського режиму у таборах та в'язницях можна легше розглянути з різних сторін [70, с. 239]. Суть методу полягає в тому, що учні об'єднані у пари або групи, мають відповісти на шість запитань, що безпосередньо стосуються теми і записані на грані кубика. Серед запитань можна запропонувати наступні:

1. Що це за справа «Блок» і «генеральний погром»?
2. Коли і чому відбулася розправа над УГГ?

3. Яким було становище політв'язнів у таборах і в'язницях?
4. Які протести проти радянської влади використовували Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко?
5. Що в себе включали індивідуальні, групові та масові акції протесту політв'язнів?
6. Які поезії та прозові твори були написані ув'язненими дисидентами за ґратами?

Цей метод, буде сприяти засвоєнню і запам'ятовуванню даної теми, а також сформує вміння працювати в групах та парах і знаходити вирішення поставленим завданням. Його можна застосувати на стадії актуалізації чи рефлексії [70, с. 241].

Для формування національної свідомості і патріотизму з поданої теми можна використати на уроці аналіз історичних джерел, бесіди, вшанування пам'яті репресованих дисидентів. Варто розповісти учням з метою зацікавлення, що дисиденти в знак протесту, проти радянської влади та становища у таборах кожного року проводили масове голодування у дні приурочені головним датам. Запропонувати завдання учням дізнатися саме в які дні політв'язні оголошували протест у формі голодування і наприклад 12 січня у день пам'яті політв'язня, вчитель може провести урок приурочений тим подіям і звичайно ж якомога більше залучити до цього учнів старших класів.

За допомогою методу «кола Вена», які являють собою два накладені одне на одного кола, можна виконати завдання з порівняння загального становища ув'язнених у 1960-х роках і 1980-х та дізнатися чи були якісь зміни. Для даного методу учнів можна поділити на групи із наданим їм проміжком часу, а згодом обговорити результати [70, с. 238].

Цікавим є метод «сенкан», який можна застосувати під час перевірки домашнього завдання чи закріпленні вивченого матеріалу. Він являє собою п'яти рядковий неримований вірш. Таким чином учні зможуть коротко підвести підсумки із виділенням найголовнішого [70, с. 232].

Метод «мозковий штурм», може бути ефективним інструментом для формування національної свідомості і патріотизму в учнів, його слід використати не тільки для засвоєння теми, але й для усвідомлення за рахунок отриманої інформації суті національно-свідомої боротьби ув'язнених інакодумців [70, с. 234]. Можна запропонувати використати цей метод за допомогою сформованих проблемних запитань на які слід відповісти, наприклад:

- «поміркуйте, чи був дієвим протест ув'язнені дисиденти у формі голодування»;
- «на вашу думку відмова від радянського громадянства мала позитивні наслідки для інакодумця?»
- «чи впливала якимось чином боротьба ув'язнених інакодумців на суспільство і становище в країні?»

На уроці історії з даної теми учні повинні знати основні дати та події, що стосуються спротиву дисидентів у місцях утримання, також вміти пояснити терміни, розповідати про методи спротиву та учасників дисидентського руху, які були репресовані. Вчитель має розвинути на уроці і просторову компетентність, завдяки карті та відомостям про місця заслання дисидентів. Для виконання творчих завдань, учні можуть розробити стінгазету присвячену боротьбі дисидентів, створити сторінку в соцмережах чи навіть створити відеоматеріал присвячений політв'язням.

Метод «асоціацій» з даної теми буде сприяти з'ясуванню ідей та понять, що асоціюються в учнів з проблематики боротьби політв'язнів проти радянського режиму. Наприклад можна почати з слова дисидент, а вже учні мають висувати свої міркування з чим у них це слово асоціюється, наприклад: правозахисник, в'язень, акції протесту тощо. Далі можна спробувати асоціювати кожний з цих термінів з наступними ідеями і таким чином створити мережу понять, нових ідей та термінів, що дозволить глибше вивчити цю тему [70, с. 246].

Для кращого засвоєння матеріалу учитель може запропонувати учням заповнити табличку на тематику спротиву політв'язнів за свої права в місцях

утримання, а саме коротко охарактеризувати основні питання і таким чином закріпити знання.

Метод «чиста дошка», дасть змогу опрацювати вивчений матеріал і дати відповідь на запитання, які написані на дошці. Ось деякі з них:

1. Поміркуйте, які провокації використовувала адміністрація таборів, проти ув'язнених дисидентів?
2. До яких міжнародних організацій зверталися політв'язні із листами та зверненнями?
3. Як саме дисиденти порушували тюремний режим, та яке покарання було за це?
4. Чи була дієвою співпраця з єврейськими, прибалтійськими і іншими політв'язнями?

Можна скористатися для закріплення вивченого матеріалу прийомом «закінчи речення», за допомогою якого учні пригадають вже відомі їм факти, наприклад:

- перша хвиля арештів розпочалася у ...
- індивідуальні протести у в'язницях і таборах включали в себе ...
- «генеральний погром» це ...
- загальне становище у таборах було ...

Важливо, щоб вчитель на уроках історії зумів показати значення тієї національної ідентичності, самовизначення та свободи, якої так прагнули дисиденти живучи в умовах постійного тиску та репресій за власну свободу вираження. Учні мають побачити на прикладі політв'язнів, які попри всі перешкоди продовжували творити і боротися за свої ідеали, що являє собою національна самосвідомість та відданість своїм переконанням [69, с. 109].

Старшокласникам на домашнє завдання слід запропонувати підготувати реферат чи доповідь і на наступному уроці провести їх захист, де учні поділяться своїми знаннями і новою знайденою інформацією.

Таким чином формування патріотизму і національної свідомості на уроках історії неможливе без наведення конкретних прикладів. У нашому випадку в темі

чітко простежується незламна боротьба політв'язнів їхня національна самосвідомість, неабияка стійкість, віра в свої переконання і патріотизм. Особисті історії політв'язнів, мають стати прикладом для учнів, як важливо є захищати свої права та боротися за свободу. Необхідно, щоб учні зрозуміли всю суть такої боротьби та використовували свої знання для захисту загальнонаціональних інтересів.

ВИСНОВКИ

Виходячи з результатів дослідження можемо зробити наступні висновки:

1. Судові репресії проти учасників підпільних організацій, характеризувалися постійними переслідуваннями з боку радянської влади. Члени таких організацій були під регулярним контролем КДБ, які застосовували проти них систематичні арешти. Перша хвиля арештів дисидентів припала на 1965–1966 роки і була проведена з метою придушити спротив тоталітарній системі з боку громадян, які намагалися відстояти свої переконання, захистити права та свободи. Самі арешти стали результатом репресій, які впровадила влада задля контролю та придушення спротиву їх режиму. Попри це дисиденти продовжували боротися, що не подобалося владі, також формувалися нові рухи інакодумців, що вступали в боротьбу.

Початок масштабних репресій у хоті справи «Блок» та «генеральний погром» 1972–1973 років, дають нам чітке бачення того, як радянська влада використовувала провокації, щоб сфальсифікувати нові справи, які закінчувалися довгостроковим арештом. У квартирах підозрюваних проводилися обшуки, а за ними здійснювалося спостереження, саме таким чином влада намагалася придушити будь які форми спротиву. Цьому є приклад розправи над Українською гельсінською групою, що відбулося у 1970-х – 1980-х роках, з метою знищення правозахисного руху. Саме учасники УГГ, які намагалися відстояти права та можливість вільного самовираження в СРСР, становили загрозу для тогочасного режиму і тому для влади подальша їхня діяльність була неприпустимою. Для цього радянським режимом були використані методи репресій, за звинуваченнями у антирадянщині.

2. Говорячи про загальне становище ув'язнених інакодумців у тюрмах і таборах, можна зробити висновки, що умови перебування там були надзвичайно важкими. Постійні фізичні та психологічні тортури, карцер за будь яку провину, погане харчування, заборона писати, спілкуватися з рідними та навіть між собою, негативно впливала не тільки на здоров'я дисидента, але й на його психологічний стан. Цими методами влада намагалася зламати політичні погляди і переконання

ув'язнених, що не співпадали із загальноприйнятими. Перебуваючи в таких складних умовах, дисиденти попри все продовжували свою боротьбу, вимагаючи якихось змін у їхньому становищу, а саме головне повторному розгляді їх справ та умовах перебування у таборах і в'язницях. Співкамерниками інакодумців нерідко були кримінальні агенти КДБ, завданням, яких було дізнатися про задуми ув'язнених.

Індивідуальні протести у формі голодування використовувало чимало політв'язнів для привернення уваги до їх проблем. Воно могло тривати, як декілька тижнів так і місяцями, що не аби як нищило здоров'я. Застосовувалися і масові та групові протести, що окрім голодування включали в себе написання листів до влади, звернень до міжнародних організацій, порушення тюремного режиму та відмови від радянського громадянства. Активізувався рух за статус політв'язня, який був важливим для залучення уваги міжнародних організацій до тих порушень прав людини, які були звичайною нормою для радянської влади. Найголовнішим завданням таких протестів було, набути розголосу за межами СРСР, щоб на становище ув'язнених звернули якомога більше уваги. Дієвою була співпраця з іноземними політв'язнями, особливо євреями. Всі ці протести показують незламність і стійкість духу тих, хто будучи в складних умовах не зраджує своїм поглядам.

3. Стосовно творчості за ґратами, то вона являла собою один із методів спротиву радянській владі і формою самовираження. Знаходячи хоча б вільні хвилини політв'язні намагалися писати вірші, прозові твори, які були просякнуті ідеями патріотизму і національною свідомістю, також займалися перекладами, малювали або вишивали. Така творчість розцінювалася адміністрацією таборів та тюрем, як загроза, що не підпадала під цензуру та нерідко знищувалися. Політв'язні у своїх творах намагалися виразити власну свободу, описати становище у якому перебували в таких обмежених умовах. Важким завданням ставало передати вірш чи лист на волю, це загрожувало карцером та іншими тортурами. Попри все це дисиденти не полишали писати, вчити іноземні мови та загалом займатися саморозвитком, бо розуміли що це єдиний шанс не втратити

себе і свою ідентичність у надскладних умовах. Їхня творчість за ґратами є яскравим прикладом того, що людина може бути обмежена волею, проте не творчістю.

4. Важливим елементом уроків історії є формування саме національної свідомості та патріотизму на прикладі таких тем. Боротьба політв'язнів у місцях позбавлення волі є важливою сторінкою в нашій історії. Учням потрібно пояснити на конкретних прикладах про цю боротьбу, її причини, методи та форми. На уроці обов'язково необхідно сформувати в учнів особисте розуміння даної теми, навести приклади за допомогою різноманітних методів та прийомів і показати той національно свідомий дух, яким просякнутий весь дисидентський рух у місцях утримання. Для цього вчителю слід використати різні методи та форми проведення уроку, сформувати проблемні питання для розвитку у старшокласників критичного мислення, наповнити структуру уроку цікавими завданнями, роботою в групах чи парах задля кращого розуміння і закріплення матеріалу. Саме дисиденти виступали тими носіями патріотизму і самоідентичності, що сприяло її формуванню в решти українців того періоду. Вони боролися не тільки за себе, але і за весь народ, задля права висловлення власних думок без страху. На їхніх прикладах життя нам необхідно формувати той дух патріотизму в учнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи:

1. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Danylenko_Vasyl/Politychni_protesty_i_inakodumstvo_v_Ukraini_1960_1990_Dokumenty_i_materialy/. (дата звернення: 26.02.2023 р.)
2. Українська Гельсінська Група. 1978-1982. Документи і матеріали / упоряд. О.Зінкевич. Торонто – Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/103-ukrayinska-gelsinska-grupa-1978-1982-dokumenty-i-materiyali/>. (дата звернення: 01.04.2023 р.)
3. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютки, М.Озерного та ін. Мюнхен : Сучасність, 1970. 248 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/1634-ukrayinska-intelighentsiya-pid-sudom-kgb-materiyali-z-protseviv-v-chornovola-m-masyutka-m-ozernogo-ta-in/>. (дата звернення: 09.03.2023 р.)
4. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод / Упор. Осип Зінкевич. Торонто – Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка. 1978. 477 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/86-ukrayinskiy-pravozahisniy-ruh-dokumenty-i-materialy/>. (дата звернення: 09.03.2023 р.)
5. Українські юристи під судом КГБ / Ред. Івана Майстренка. Мюнхен : Сучасність, 1968. 108 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukrayinski-yurysty-pid-sudom-kgb/>. (дата звернення: 16.03.2023 р.)
6. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / Арх. нац. безопасности при Ун-те Джорджа Вашингтона (США), Московская Хельсинская группа; подгот. текста и коммент.: А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. В. Кузовкин. Москва : Московская Хельсинская Группа, 2006. 282 с. URL:

https://imwerden.de/pdf/vlast_i_dissidenty_iz_archiva_kgb_i_kpss_2006.pdf. (дата звернення: 26.02.2023 р.)

Спогади:

7. Бумеранг. Твори Валентина Мороза / Передмова Ю. Стефаника. Балтимор-Париж-Торонто : Українське видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 1974. 303 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Moroz_Valentyn/Bumerang_zbirka.pdf. (дата звернення: 29.04.2023 р.)

8. Горинь М. М. Листи з-за ґрат. Харків : Харківська правозахисна група, Фоліо, 2005. 288 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horyn_Mykhailo/Lysty_z-za_grat.pdf. (дата звернення: 18.04.2023 р.)

9. Горинь Б. Не тільки про себе: документальний роман-колаж. У 3 кн. Кн. 2 (1965–1985 рр.). Київ : Пільсари, 2008. 648 с.

10. Доброокий. Спогади про Івана Світличного / упор. Леоніда і Надія Світличні. Київ : Час, 1998. 572 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/vDobrokiy.pdf>. (дата звернення: 28.03.2023 р.)

11. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу / упорядники Р. Коваль, В. Рог. Київ : Діокор, 2005. 256 с.

12. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. Київ : Смолоскип, 2013. 920 с.

13. Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7. Київ : МАУП, 2005. 528 с.

14. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 128 с.

15. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен : Сучасність, 1975. 286 с.

16. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків : Права людини, 2012. 288 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010515>. (дата звернення: 29.04.2023 р.)

17. Овсієнко В. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1 / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 336 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Pidhirnyi_Bohdan/Netsenzurnyi_Stus_Chastyna_1.pdf.

(дата звернення: 17.04.2023 р.)

18. Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. Харків : Харківська правозахисна група; Київ : Права людини. 2007. 352 с. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1240657917>. (дата звернення: 18.05.2023 р.)

19. Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2. Харків : Харківська правозахисна група; Київ : Права людини. 2007. 352с. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1240658159>. (дата звернення: 18.05.2023 р.)

20. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : КЛІО. 2018. 512 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013847>. (дата звернення: 20.05.2023 р.)

21. Плющ Л. У карнавалі історії. Нью-Йорк : Сучасність, 1980. 373 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/5057-plyushh-l-u-karnavali-istoriyi/>. (дата звернення: 23.05.2023 р.)

22. Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення. Київ : Факт, 2002. 632 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pliusch_Leonid/U_karnavali_istorii_Svidchennia/. (дата звернення: 23.05.2023 р.)

23. Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька. Мюнхен, 1974. 109 с.

24. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика. Київ : Смолоскип, 2003. 264 с.

25. Хейфец М. Українські силуети. Нью-Йорк : Сучасність, 1984. 240 с.

26. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2007. 912 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_05/. (дата звернення: 04.05.2023 р.)

27. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 3 : Український вісник. Випуски I-VI / упоряд. В. Чорновіл ; голова редкол. А. Пашко. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2006. 978 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_03/. (дата звернення: 05.05.2023 р.)

28. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 4, кн. 1 : Листи / упоряд. та комент. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2005. 990 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_04_Knyha_1/. (дата звернення: 06.05.2023 р.)

29. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 4, кн. 2 : Листи / упоряд. та комент. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2005. 1068 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_04_Knyha_2/. (дата звернення: 06.05.2023 р.)

30. Шумук Д. Пережите і передумане. Детройт : Українські вісті, 1983. 536 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/8003-shumuk-d-perezhite-i-peredumane-spogadi-y-rozdumi-ukrayinskogo-disidenta-politv-yaznya-z-rokiv-blukan-i-borotbi-pid-troma-okupatsiyami-ukrayini-1921-1981/>. (дата звернення: 28.02.2023 р.)

31. Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ (1918–1956). Опыт художественного исследования. В 3-х т. М.: Советский писатель, Новый мир, 1989. 588 с.

Монографії:

32. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Opozytsiia_v_Ukraini/. (дата звернення: 18.03.2023 р.)

33. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ : Рідний край,

2000. 232 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Danyliuk_Yurii/Ukrainskyi_natsionalnyi_rukh_osnovni_tendentsii_i_etapy_rozvytku_kinets_1950-kh_1980-ti_roky.pdf. (дата звернення: 02.03.2023 р.)

34. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000798. (дата звернення: 06.04.2023 р.)

35. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baran_Volodymyr/Ukraine_v_umovakh_systemnoi_kryzy_1948-1980.pdf. (дата звернення: 16.02.2023 р.)

36. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. 496 с.

37. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : Монографія. Тернопіль : Джура, 2011. 224 с.

38. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Anne_Applebaum/Istoriia_HULAHu.pdf. (дата звернення: 16.03.2023 р.)

39. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків, 2003. 144 с.

40. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

41. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.

42. Кіпіані В. Дисиденти / Уклад., авт. передмов. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2021. 352 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kipiani_Vakhtanh/Dysydeny.pdf. (дата звернення: 28.02.2023 р.)

43. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). Київ, 1994. 232 с.

44. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Paska_Bohdan/Valentyn_Moroz_prapor_ukrainskoho_dysydyentstva/. (дата звернення: 06.05.2023 р.)

45. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

46. Український вісник. Вип. 7-8: весна 1974 / Ред. М. Сагайдак. Париж-Балтимор-Торонто : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1975. 152 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/1613-ukrayinskiy-visnik-vip-7-8-vesna-1974/>. (дата звернення: 08.03.2023 р.)

47. Уорнер У. Живые и мертвые. М.-СПб. : Университетская книга, 2000. 671 с.

Статті:

48. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : 36. ст. Вип. 37. Київ : Інститут історії України, 2011. С. 215-246. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Do_pytannia_pro_ukrainofilstvo_pershoho_sekretaria_TsK_KPU_Petra_Shelesta/. (дата звернення: 27.02.2023 р.)

49. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960-1970-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науково-документальний журнал*. 2014. № 2 (43). С. 443–456. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fb17b11f-f4e5-4508-a9e1-cb4f24b9f0a0/content>. (дата звернення: 08.04.2023 р.)

50. Бажан О. Г. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 30-35. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=NaUKMAi_2013_143_8. (дата звернення: 25.03.2023 р.)

51. Бажан О. Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: науково-документальний журнал*. 2018. № 2. С. 222–239. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=za_2018_2_8. (дата звернення: 10.04.2023 р.)

52. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9-13.

53. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух* : наук. зб. Львів, 2011. Збірник 15. С. 263-293. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zaitsev_Y/Chorna_nich_brezhnievskoi_reaktsii_19651973/. (дата звернення: 28.02.2023 р.)

54. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/423-435Kovalevych-RM.pdf>. (дата звернення: 05.04.2023 р.)

55. Паска Б. Оперативно-технічні засоби КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 55, том 2. С. 10-16. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/55_2022/part_2/2.pdf. (дата звернення: 20.02.2023 р.)

56. Паска Б. «Програма укомуністів» в контексті реалізації секретної справи КДБ «Блок». *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2019. №2. С. 42–47. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Paska_Bohdan/Prohrama_ukomunistiv_v_konteksti_realizatsii_sekretnoi_spravy_KDB_Blok/. (дата звернення: 08.03.2023 р.)

57. Паска Б. Протистояння дисидента Валентина Мороза із радянським режимом в умовах ув'язнення у мордовських таборах (1966–1967). *Гілея: науковий вісник*. Київ : Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 106 (3). С. 97–102. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Paska_Bohdan/Protystoiannia_dysydenta_Valentyna_Moroz_iz_radianskym_rezhymom_v_umovakh_uviaznennia_u_mordovskyykh.pdf.

(дата звернення: 09.05.2023 р.)

58. Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 52, том 3. С.14-20. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/52_2022/part_3/2.pdf. (дата звернення: 28.03.2023 р.)

59. Руденко Ю. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості. *Освіта*. 1998. №67. С.3.

60. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 57-66. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7414/1/Seko.pdf>. (дата звернення: 26.04.2023 р.)

61. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–105. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Borotba_ukrainskykh_politviazniv_u_taborakh_v_druhii_polovyni_1960-kh_seredyni_1980-kh_rr.pdf. (дата звернення: 25.04.2023 р.)

62. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*.

2015. Вип. 15. С. 198-210. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Kontseptualni_problemy_rozvytku_ukra_inskoho_natsionalnoho_rukhu_v_seredyni_1950-kh_seredyni_1980-kh.pdf. (дата звернення: 25.04.2023 р.)

63. Секо Я. «Тіні забутих предків»: історія однієї акції. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 16(1). С. 70-83. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6979/1/Seko.pdf>. (дата звернення: 13.04.2023 р.)

64. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науково-документальний журнал.* 2011. №1(36). С. 259-294. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2011_1/9.pdf. (дата звернення: 11.04.2023 р.)

Багатотомні видання:

65. Бех І.Д. Вибрані наукові праці Виховання особистості. Т.2. Чернівці : Букрек, 2015. 640 с. URL: <https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2018/01/%D0%91%D0%B5%D1%85-I.%D0%94-%D0%92%D0%B8%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.-%D0%A2%D0%BE%D0%BC-2.pdf>. (дата звернення: 26.05.2023 р.)

66. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків : Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 516 с. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1558206322>. (дата звернення: 16.02.2023 р.)

Підручники та посібники:

67. Архіви КГБ для медіа. Посібник / ред.-упор. А. Олійник. Київ : К.І.С., 2018. 216 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Birchak_Volodymyr_Myroslovovych/Arkhivy_KGB_dlia_media_Posibnyk.pdf. (дата звернення: 02.03.2023 р.)

68. Бовкунова Л. П. Вивчення історичних особистостей як засіб підвищення ефективності навчання та виховання учнів: метод. Реком. URL: https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf. (дата звернення 25.05.2023 р.)

69. Історія України: Навчально-методичний комплекс. Частина IV / уклад. Романько І. І. Київ : КЛА НАУ, 2014. 208 с.

70. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Спеціальне повідомлення Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР
Федорчука Першому секретарю ЦК КПУ Шелесту. Про початок операції
"Блок" — проведення обшуків та арештів дисидентів.

138

ЛИЧНО

УРСР
КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
при РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УССР
КОМІТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

13 января 1972 г. № 32-1 г. Киев.

Исполнено
24.1.72 10.05.13

Совершенно секретно
Серия "УД"
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ТОВАРИЩУ ШЕЛЕСТУ П.Е.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

Взято на тематический учет
По разделам XXIII/XXIV/XXXXI
Тема 7/25
Подпись С.Г.
21.01.72 1977г.

Комитет госбезопасности при СМ УССР № 23-1 и № 25-1 от 11 января с.г. докладывал об аресте эмигранта зарубежного националистического центра подданного Бельгии - ДОБОЯ Ярослав, полученных от него показаниях о преступных контактах с националистически настроенными лицами по делу "Блок" и их связях в гг.Киеве и Львове и намеченных мероприятиях по проведению обысков у этих лиц с целью решения вопроса о привлечении их к уголовной ответственности.

В соответствии с планом 12 января с.г. операция по делу "Блок" начата. Проведены обыски в г.Киеве у СВЕТЛИЧНОГО Ивана, СВЕРСТОКА Евгения, АНТОНЮКА Зиновия, ШУМУКА Данила, СЛЕЗЕНЕНКО Леонида, СТУСА Василия, СВЕТЛИЧНОЙ Надежды, МЕШКО Оксаны и ее сына СЕРГИЕНКО Александра.

В этот же день проведены обыски в г.Львове у ЧЕРНОВОЛА Вячеслава, ПАБАТУРЫ Стефании, супругов КАЛИНЕЦ, ГЕЛЬ Ивана, ЧУ-

ЦК КП Украины
Загальний відділ: 11 сектор
Вх. № 20/с.с. 75 "арк.
"22" 1 1972 р.
Підпис: [підпис]

4
139
2.

БАЙ Григория, ОСАДЧЕГО Михаила, ГУЛИК-ГНАТЕНКО Стефании, ПОПАДЮК Любомиру, ВОЛИЦКОЙ Алены и некоторых их связей.

В ходе обысков в г.Киеве было обнаружено и изъято:

У СВЕТИЧНОГО: машинописный текст антисоветского документа "Оповідання про пережити" на 376 листах, автором которого является ШУМУК, а также ряд политически вредных материалов, в том числе т.н. "самиздатовские" статьи и стихотворения; машинописные записи колядок националистического и клеветнического характера, новый транзисторный приемник японского производства, пишущая машинка.

У СВЕРСТЮКА: злобный антисоветский националистический документ программного характера под названием "Програма Української Комуністичної партії. Київ. 1971 рік". Текст документа исполнен на пишущей машинке. Изъята также часть машинописного текста упомянутого выше антисоветского документа ШУМУКА, черновик идейно вредного документа "Собор у риттуванні" и большое количество других материалов "самиздата".

У АНТОНЕНКА: нелегальный журнал "Український вісник" выпуск № 1 и 5, антисоветские документы МОРОЗА "Репортаж із заповідника ім.Берія", "Хроніка опору", "Замість останнього слова" и большое количество других враждебных и идейно вредных материалов, фото пленки с машинописными текстами, 2 пишущих машинки, более 15 тысяч листов писчей бумаги, 2 килограмма копировальной бумаги.

У ШУМУКА: часть рукописного текста его антисоветского документа "Оповідання про пережити" и ряд собственноручных записей националистического и идейно вредного характера.

У СВЕТИЧНОЙ Н.: изъято большое количество "самиздатовской" литературы, в том числе часть рукописного и машинописного

Джерело: <https://suspilne.media/196798-50-rokiv-operacii-blok-ak-kdb-poluvav-na-disidentiv-i-arestovuvav-za-koladu/>

Додаток Б

Фотографії В'ячеслава Чорновола, заарештованого КДБ під час операції
«Блок», що розпочалася 12 січня 1972 року

Фотографії Василя Стуса, зроблені під час першого арешту під час
операції КДБ «Блок»

**Фотографії Івана Світличного, заарештованого КДБ під час операції
«Блок», що розпочалася 12 січня 1972 року**

Фото з кримінальної справи Івана Дзюби після арешту в 1972 році

Фотографії заарештованої Ірини Калинець в анкеті КДБ. 1972 рік

Фотографія художниці Стефанії Шабатури з архівно-кримінальної справи

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>

Анкета арестованного Стуса Василия Семеновича 1972 р.

5

МГБ _____

Передавать анкету для заполнения арестованному — запрещается. Заполняется со слов арестованного и проверяется по документам.

Анкета арестованного

Имя, имя и отчество	Стус Василий Семенович	
Место рождения	1938 г. с. Рахновка Тайского р-на Вильнюсской обл.	
Постоянное место жительства до ареста (подробный адрес)	г. Киев ул. Мовская 62 кв. 1 село, город, улица, дом №, кварт. №	
Профессия и специальность	Филолог	
Последнее место работы или род занятий до ареста. Если работал, когда куда уволен.	Укротех. материалы ст. инженер	
Национальность	Украинка	
Гражданство (при наличии паспорта, какой документ удостоверяет гражданство или записку со слов)	а) гражд. (подд.)	СССР
	б) паспорт серии	№
	выдан	
Религиозность	Б/п.	
Образование (общее, специальное (подготовку) и указать, окончил)	высшее, среднее, низшее	Донецкий Технический институт
Религиозное и политическое прошлое	из крестьян.	
Судимость (состоял ли под судом и следствием, где, когда, по какому делу, приговор)	Не судим.	

Анкета заводская Секретарь КГБ при СН У
указать наименование тюрьмы или КИЗ

город, село, ж.-д. ст. Киев

Кем Ст. по корпусу ст-на Назар
должность, звание, фамилия

Подпись Вино

Стус Василий Семёнович
1938
правой руки
(от одной ярмки ногтя до другой)

Личная подпись арестованного В. Стус

Фамилия Стус муж
(пол)

Имя Василий

Отчество Семёнович

Родился 8 / 7 1938 г. Место рождения с. Раженка Тайгинского района Ваннинской обл

дакт. 7
 форм.
 формула
 дополнит.
 классифик.

ПРАВАЯ РУКА				
1. Большой	2. Указательный	3. Средний	4. Безымянный	5. Мизинец
16	8	8	1	1
ЛЕВАЯ РУКА				
6. Большой	7. Указательный	8. Средний	9. Безымянный	10. Мизинец
4	2	2	1	1

линия перегиба

Нет
на ладони
татуировки

линия перегиба

КОНТРОЛЬНЫЕ ОТТИСКИ

Протокол допиту обвинуваченого Василя Стуса від 17 квітня 1972 р.

ПРОТОКОЛ		В. П. О. М. КОПІЯ
допиту обвинуваченого		
м. Київ (місце допиту)	„17 квітня” 1972 р. (дата)	
Допит почато в 11 год. 35 хв. Закінчено в 12 год. 45 хв.		
Свідчий ЧКДБ по Київській обл. см. м. Логі- нов та свідчий ЧКДБ по Львівській області старший лейтенант Сімчук в приміщенні свідчого відділу КДБ при РМ УРСР з додержанням вимог ст. ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР, допитав як обвинуваченого:		
1. Прізвище, ім'я та по-батькові	Стус Василь Семенович	
2. Дата народження	1938	
3. Місце народження	с. Рахнівська Гайшківської волості Вінницької обл.	
4. Національність і громадянство	українець, чл-н СРСР	
5. Партійність	безпартійний	
6. Освіта	вища	
7. Сімейний стан	одружений	
8. Походження		
9. Рід занять або посада	до арешту старший інженер відділу технічної інформації	
10. Місце роботи	республіканського об'єднання „Укроргтехбудмашсервіс”	
11. Відношення до військового обов'язку	військовозобов'язаний	
12. Постійне місце проживання	утримувався під вартою в свідчому ізоляторі КДБ УРСР, до арешту м. Київ, вул. Львівська, 64	
13. Судимість	не судимий	
14. Паспорт	в справі	
Замітка: На допиті 22 лю- того 1972 року він показав, що познайомився з шабатурою Сіс- факієм Михайловичем на одній з художніх виставок. Шабатура		
Підпис _____		
зам. 719—19:5 р.		

на дошті 14 лютого 1972 року по-казала, що познайомилася з вами через Романа Карогодіського влі-карми. Поясните, які з цих показів відповідають дійсності?

Відповідь: Пояснювати, які з наведених показів відповідають дійсності не бачало.

Запитання: Як часто ви зустрічалися з Шабатурською у м. Києві?

Відповідь: Наші стосунки із Шабатурською виникли як відношення жінки з жінкою; у наших відносинах не було ні-чого такого що б загрожувало державній безпеці. То цю постав-леною питанням відповісти не бачало.

Запитання: На дошті 4 квітня 1972 року на питаннях про передачу вам Шабатурської збірки віршів "Веселий цвинтар" ви відмовилися дати покази. Вам оголошували покази Шабатурської см від 14 лютого 1972 року про те, що ви на її

Стіус на питання не відпо-вів.

Обвинуваченому Стіусу було запропоновано особисто ознайо-митися з протоколом допиту. Обв. Стіус відмовився ознайоми-тися з протоколом допиту і відмовився його підписа-ти нічим це не мотивуючи.

Допитали:

Слідчий Управління КДБ

по Київській області

ст. лейтенант

Володимир Логінов

Слідчий Управління КДБ

по Київській області

ст. лейтенант

Володимир / Сіменчук

З оригіналом справи: _____ слідчий
Слідчий КДБ при РМ Української РР
по Києвській обл.
ст. лейтенант
24. 12 72 Володимир Логінов

Додаток Д

**Протокол допиту обвинуваченої Стефанії Шабатури від 11 травня
1972 р.**

12

ПРОТОКОЛ
/ допиту обвинуваченої /

м.Львів 11 травня 1972 року

Старший слідчий слідчого відділення УКДБ при РМ УРСР по Дніпропетровській області лейтенант ПОХІЛ, в приміщенні слідчого відділу УКДБ по Львівській області, з дотриманням вимог ст.ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР допитав як обвинувачену:

ШАБАТУРУ Стефанію Михайлівну,
1938 року народження.
Допит почато о 12 годині. Допит закінче-
но о 14 годині 10 хвилин.

ПИТАННЯ: Із зібраних матеріалів по справі видно, що ГОМОД Харитя належить до однієї з націоналістичних організацій в Канаді і по завданню націоналістичних антирадянських видавництв "ПРОЛОГ" і "СВІТОЧ" приїхала на територію України з метою збору антирадянської наклепницької інформації, а також привезла фотоапарат "МІНОКС" з фотоплівками для фотографування документів "самвидаву", зокрема, журналу "Український вісник" і інших. Цей фотоапарат вона передала Вам. Що Ви можете сказати відносно цих матеріалів та чи не бажаєте уточнити свої попередні покази?

ВІДПОВІДЬ: На попередніх допитах я відносно фотоапарата "МІНОКС" показала невірно. Я боялась, що коли я скажу правду, то мене притягнуть до кримінальної відповідальності. Але в процесі слідства я зрозуміла, що такі мої свідчення безпідставні і я більше не хочу скривати обставини пов'язані з передачею мені ГОМОД Харитиною фотоапарата "МІНОКС". В дійсності було так. ^{напередодні} Накануні Нового року до мене на кварти-

Шабатура

- 2 -

13

ру зайшла незнайома дівчина. Вона розмовляла на українській мові. Ця дівчина назвала ГОЛОД Харитиною, яка ніби-то знайома з КОВТОНЮК Христинюк з Канади. Вона передала мені поштівку від КОВТОНЮК І між нами пішла розмова. В ході цієї розмови вона сказала, що до Львова вона привезла фотоапарат "МІНОКС" з фотоплівками для когось, але для кого саме вона не сказала. ГОЛОД тільки сказала, що вона того чоловіка, якому повинна передати фотоапарат, ще не бачила, а тому фотоапарат повинен був залишитись в моїй квартирі до того часу поки за ним не прийде якийсь чоловік. ГОЛОД сказала, що вона зустріне в місті цього чоловіка і скаже, щоб він прийшов до мене за фотоапаратом. Цей чоловік повинен був мені сказати приблизно так: " Тут ГОЛОД щось залишила для мене " - а я йому повинна була віддати фотоапарат "МІНОКС" з фотоплівками і метром. Хто був цей чоловік я не знаю, так як ГОЛОД мені про нього нічого не говорила, а він сам до мене так за фотоапаратом і не зайшов. Крім того ГОЛОД мене попросила, щоб я записала правила користування фотоапаратом "МІНОКС" і ці правила також передала тому чоловікові який прийде за фотоапаратом. Я зробила на папері олівцем невеличку запис правила користування і поклала цей папер в целофановий мішечок, де знаходились: фотоапарат, 5-ть фотоплівок і метр. ГОЛОД сказала мені, щоб я заховала цей фотоапарат, що я і зробила - поклала його в духовку газової плити. Я, звичайно, була здивована цим фотоапаратом, як його розмірами так і тим, що за ним хтось прийде. Але я не знала в дійсності для чого саме призначався цей фотоапарат. Про це мені стало відомо в процесі слідства, коли я ознайомила з показами свідків та окремих документів. ГОЛОД також мені сказала, що якщо вона не зустріне в місті чоловіка, який повинен був забрати фотоапарат, то вона приїде до Львова наприкінці

Шабатура

- 3 -

14

літа 1972 року і забере його. Чому саме ГОЛОД Харитя залишила у мене фотоапарат "МІНОКС", я не знаю, але я ще раз хочу сказати, що цей фотоапарат був привезений не для мене. Я просто виконувала прохання ГОЛОД Хариті. Чому за фотоапаратом "МІНОКС" ніхто до мене не прийшов, я не знаю.

ПИТАННЯ: Чи говорили Ви когось із своїх знайомих, що ГОЛОД Харитя привезла фотоапарат "МІНОКС" ?

ВІДПОВІДЬ: Наскільки я пригадую, то за фотоапарат "МІНОКС" я нікому і нічого не говорила. На закінчення своїх показів відносно фотоапарату "МІНОКС" я хочу сказати, що всі обставини пов'язані з фотоапаратом "МІНОКС" я розповіла вірно і зараз розкажусь в тому, що дала свою згоду ГОЛОД Хариті виконати її доручення.

Замовила у неї цей самий фотоапарат та плівки.

Шабатура

СТ. СЛІДЧИЙ СЛІДЧОГО ВІДДІЛЕННЯ УКР. ПР. РМ
УРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
л е й т е н а н т

ПОХІЛ /

**Постанова про порушення кримінальної справи проти В'ячеслава
Чорновола від 24 липня 1967 р.**

П О С Т А Н О В А

24 липня 1967 року

м.Львів.

Прокурор Львівської області державний радник юстиції 3 класу АНТОНЕНКО, розглянувши матеріали справи, які надійшли від Прокурора Української РСР відносно ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича, який систематично займається виготовленням 1 розповсюдженням, в друкованій формі, творів в яких завідомо неправдиво вигадуються факти, що порочать радянський державний та громадський лад, та приймаючи до уваги, що в діях ЧОРНОВІЛ вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст.187-1 КК УРСР, керуючись ст.ст.94,98 КПК УРСР, -

П О С Т А Н О В И В:

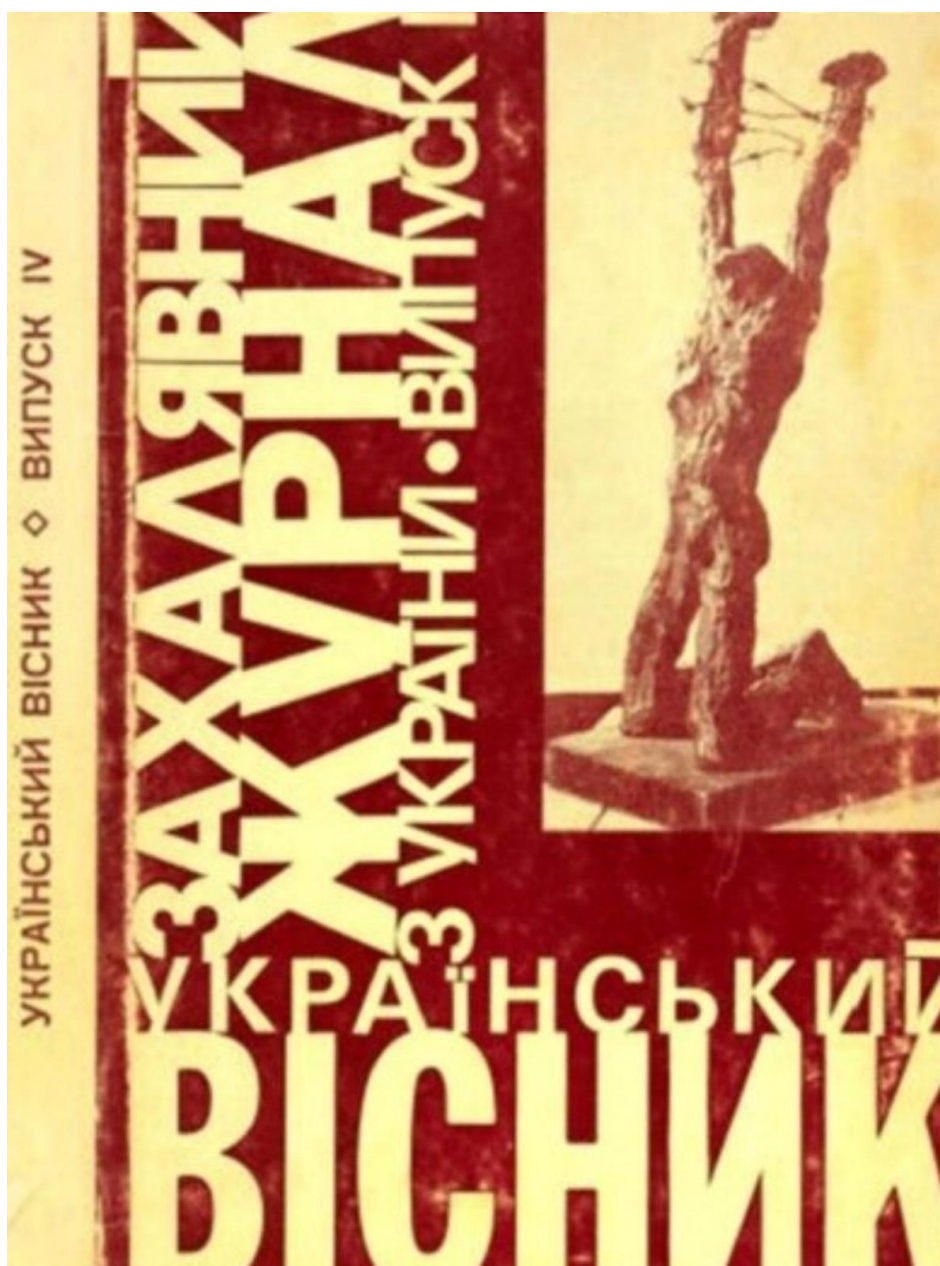
Порушити проти ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича кримінальну справу за ознаками ст.187-1 КК УРСР.

Слідство по справі доручити старшому слідчому прокуратури Львівської області КРИКЛИВЦЮ.

ПРОКУРОР ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДЕРЖАВНИЙ РАДНИК ЮСТИЦІЇ 3 КЛАСУ

Б.Антоненко
Б.АНТОНЕНКО.

Виданий за кордоном варіант самвидавного журналу «Український вісник», №4 за 1971 року

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/periodika/690-ukrayinskiy-visnik-vip-4/>

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок 29

Дата 12.05.2023

11 клас

Тема: Боротьба українських дисидентів – як виклик системі

Мета:

навчальна:

- ознайомити учнів з формами переслідувань радянською владою інакодумців; / *інформаційна*
- навчити учнів узагальнювати і розширити знання про причини виникнення та особливості опозиційного руху в

Україні у 1960-х – 1980 рр.; / *логічна, хронологічна*

- проаналізувати основні напрямки і методи боротьби політв'язнів у місцях утримання; / *інформаційна*
- показувати на карті територіальні розташування осередків опозиційного руху; / *просторова*
- охарактеризувати роль видатних діячів дисидентського руху; / *логічна, інформаційна*

розвивальна:

- формувати вміння характеризувати форми і методи спротиву інакодумців; / *аксіологічна, інформаційна*
- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових та усних відповідей); /

логічна, мовленнєва

- розвивати уміння аналізувати історичні події, критично оцінювати історичні факти і встановлювати причинно–наслідкові зв'язки; / *інформаційна, логічна*

- розвивати вміння учнів працювати з підручником, та історичною картою; / *інформаційна, просторова*

виховна:

- виховувати почуття патріотизму та повагу до героїчної боротьби політв'язнів; / *особиста, громадянська*
- прищеплювати почуття національної гордості та поваги до борців за незалежність України; / *громадянська,*

особиста

- формувати комунікабельність (на основі (Методичний прийом «склади 3 речення») та власні висловлення, щодо опору українських політв'язнів); / *соціальна, мовленнєва*

- виховувати в учнів самостійність, кмітливість, креативність; / *особиста*

- сформувати власну думку про значення дисидентського руху та його спротиву в ув'язненнях; / *аксіологічна*

- покращувати вміння працювати в групі та самостійно (за допомогою методів «Чиста дошка», онлайн-вправи, заповнення схем; / *соціальна, логічна*

- формувати критичне мислення (на основі запитань до тексту); / *логічна*

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник Історія України (В.С.Власов, С.В.Кульчицький) 11 клас 2019, портрети дисидентів, роздатковий матеріал.

Основні дати:

- 1965 – 1966 рр. – перша хвиля арештів;
- 4 вересня 1965 року - протест у кінотеатрі "Україна";
- 1965 р. – праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»;
- 1972 – 1973 рр. – справа «Блок» і «генеральний погром»;
- початок 1980-х рр. - третя хвиля арештів;
- 9 листопада 1976 року - створення Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод(УГГ).

Основні терміни: дисиденти, опозиційний рух, ідеологія, УГГ, «самвидав».

План уроку

1. Особливості дисидентського руху. Хвилі арештів інакодумців.
2. Методи та форми боротьби дисидентів проти радянського режиму в місцях утримання.
3. Діяльність УГГ та репресії проти неї.
4. Творчість за ґратами. Значення дисидентського руху.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів. 		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<u>Письмова робота</u> - Скільки було течій дисидентського (опозиційного) руху в Україні в період «застою», конкретно опишіть їх? (Вербовська) - Поміркуйте, що означає вислів В'ячеслава Чорновола: «Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні - маючи, щоб не довелося гірко любити її, втративши!». (Боданський) <u>Усна відповідь</u> - На вашу думку, з якими явищами радянського життя були незгідні дисиденти 60-поч.80-х років? (Гулейчук)	<i>інформаційна</i> <i>аксіологічна, логічна</i> <i>логічна, аксіологічна</i>

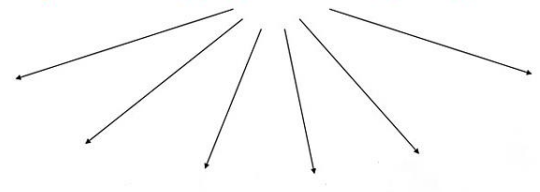
			2. Поміркуйте, чи буда діяльність дисидентів порушенням Конституції Української РСР ? Свою відповідь обґрунтуйте. (Бевзюк) <u>Дошка</u> 1. На карті, яка на дошці, покажіть осередки опозиційного руху? (Маринин) 2. Дайте визначення поняттям записаним на дошці: УРСР, опозиція, тоталітаризм, репресії, інакодумці, Гельсінська угода, самвидав. (Попович)	<i>логічна, аксіологічна</i> <i>просторова</i> <i>інформаційна</i>
3 хв	III. Мотиваційний етап	- Робота з візуальними джерелами. Метод «Асоціацій» Розгляньте зображення. Поміркуйте, про що ми сьогодні будемо говорити на уроці, які асоціації у вас викликають дані картинки. <i>/логічна, особиста</i>		

		 - Отож, на сьогоднішньому уроці ми поговоримо про дисидентів – людей, які в часи радянського тоталітаризму мужньо виборювали право мати власну думку, свободу слова та самовираження. Вони не припиняли захищати власну гідність навіть перебуваючи в надскладних умовах за ґратами. <i>/інформаційна</i>		
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? (Павлюк) 2. Які характерні риси цієї епохи? (Стефанюк)	<i>хронологічна</i> <i>логічна</i>

20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Дисидентство – суспільний рух проти тоталітарного режиму мирними методами. Форми діяльності дисидентів: • Створення підпільних і легальних груп та організацій; • Розповсюдження нелегальних видань «самвидав»; • Організація мітингів протесту, демонстрацій, пікетів; • Надсилання письмових заяв ,«відкритих листів» до вищих органів влади в СРСР та УРСР, до міжнародних організацій. / <i>інформаційна</i> <u>Особливості дисидентського руху в другій пол. 1960 – першій пол. 1980:</u> - набуває більше прибічників, переважно в середовищі інтелігенції; - ненасильницькі методи і форми боротьби; - встановлює зв'язки із громадськими та правозахисними організаціями Європи і США; - поширився рух «підписантів» - підписи під листами протесту проти політичних репресій, які передавали у вищі органи влади тощо. - проведення масових акцій протесту (вересень 1965 р. у Києві в кінотеатрі «Україна» перед показом фільму «Тіні забутих предків», виступили І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус на заклик протесту проти арештів дисидентів). Влада вирішила негайно діяти та почала проводити масові арешти інакодумців. / <i>інформаційна</i> <u>Хвилі арештів дисидентів:</u>	1. Назвіть відомі вам причини виникнення дисидентства? (Ярич) 2. Пригадайте та назвіть течії дисидентського руху. (Яновська) 3. Які ознаки дисидентства ви можете назвати? Поясніть їх. (Савіцька) 4. Поміркуйте, які головні причини активізації дисидентського руху того періоду. (Рильчук) 5. Поміркуйте, чому виголошений на публічному заході заклик: «Усі хто проти диктатури встаньте...» І. Дзюба характеризував як «перший, починаючи з 30-тих років публічний протест проти політичних арештів»? (Кузисин)	<i>інформаційна</i> <i>інформаційна, мовленнєва</i> <i>мовленнєва, аксіологічна</i> <i>логічна</i> <i>аксіологічна</i>
-------	-----------------------------------	--	--	---

	✚ 1965 р. – арешт 25 представників української інтелігенції (І.Світличний, брати Горині, М. Озерний, О.Заливаха тощо.); ✚ У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на імя першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти арештів, проте це не зупинило арештів; ✚ 1970–1972, 1974 рр. – справа «Блок» і «генеральний погром»: арешт понад 100 осіб (І. Дзюба, В.Мороз, В.Чорновіл, В.Стус, Є. Сверстюк); ✚ Початок 1980-х років – арешт близько 60-ти осіб. Серед методів боротьби з дисидентами радянська влада використовувала зокрема: ○ <i>ізоляції в психлікарнях;</i> ○ <i>позасудові переслідування</i> (звільнення з роботи, виключення з партії, спілок, організацій тощо). / <i>інформаційна</i> 2. - Методи та форми боротьби дисидентів були виключними мирними. ▪ <i>петиції і протести, адресовані владі</i>, наприклад, в грудні 1965 року І. Дзюба вислав протестного листа проти репресій щодо української інтелігенції на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста; ▪ <i>демонстрації</i>, наприклад, у вересні 1968 р. за ініціативою письменника В. Некрасова проведено перший мітинг жертв Голокосту в Бабиному ЯРУ в Києві. / <i>інформаційна</i>	6. Виконайте онлайн-вправу (усі учні) https://learningapps.org/watch?v=pd7r1vr1c23 7. Які ще методи використовувала радянська влада для боротьби з інакодумцями? (Бодлак) 8. Як ви вважаєте, яким було загальне становище політв'язнів у місцях утримання? (Годованець) 1. Заповніть схему розділившись на групи. (усі учні)	<i>хронологічна, логічна</i> <i>інформаційна</i> <i>логічна</i> <i>інформаційна, логічна</i>
--	---	---	--

		Форми боротьби дисидентів Протести, звернення на адресу керівників країни, «відкриті листи» до Поширення нелегальної літератури, листівок (<i>самвидаву</i>) Вивішування жовто-блакитних прапорів; Створення дисидентських організацій; Акції солідарності з іншими народами, які постраждали від тоталітарної системи. <u>Перебуваючи в ув'язненні інакодумці використовували наступні методи:</u> ✚ індивідуальні протести в тюрмах і таборах; ✚ масові і групові акції, серед них: ❖ голодування (колективні або індивідуальні); ❖ порушення тюремного режиму; ❖ відмова від праці; ❖ звернення з листами до міжнародних організацій та органів радянської влади; ❖ відмова від радянського громадянства (В. Стус, таку позицію мали В. Чорновіл, І. Світличний, Л. Лук'яненко та інші); ❖ Рух за статус політв'язня; ❖ співпраця з іноземними політв'язнями (євреями, росіянами, прибалтійськими ув'язненими); ❖ таємні передачі листів та творів на волю.	Методи боротьби дисидентів <u>Самовитання</u> 1. 2. 3. Звернення, листи-протести 1. 2. 3. Голодовки, бойкоти 1. 2. 3. Громадські акції 1. 2. 3. 2. Поміркуйте, чому дисиденти не боролися проти радянської влади збройними методами? (Матковська) 3. Заповніть схему в зошитах. (усі учні) Форми і методи боротьби дисидентів	<i>логічна</i> <i>інформаційна, логічна</i>
--	--	--	--	---

	- Загальне становище у місцях утримання було надзвичайно важким, через різноманітні методи боротьби дисиденти потрапляли до карцеру, під час голодування їх примусово годували, проводили постійні обшуки та знущалися. / <i>інформаційна</i>	Форми і методи діяльності дисидентів 4. Як ви вважаєте, що це за рух за статус політв'язня? (Левенець) 5. На вашу думку, відмова від радянського громадянства мала позитивні наслідки для інакодумця? (Личковська) 6. Метод «<i>Чиста дошка</i>», дайте відповідь на запитання записані на дошці: ○ Поміркуйте, які провокації використовувала адміністрація таборів, проти ув'язнених дисидентів? ○ До яких міжнародних організацій зверталися політв'язні із листами та зверненнями? ○ Як саме дисиденти порушували тюремний режим, та яке покарання було за це? ○ Чи була дієвою співпраця з єврейськими, прибалтійськими і іншими політв'язнями?	<i>аксіологічна</i> <i>аксіологічна</i> <i>логічна, аксіологічна, інформаційна, мовлення</i> <i>інформаційна</i> <i>інформаційна</i>
	3. УГГ – відкрита громадська правозахисна організація, створена в листопаді 1976 р., її учасниками були: ▪ М. Руденко – керівник; ▪ О. Бердник, Л. Лукіяненко, В. Стус, В. Чорновіл, І. Кандиба, О. Мешко, П. Григоренко (загалом 37 осіб). / <i>інформаційна</i>	1. Хто такий правозахисник? (Шупенюк)	

		Метою УГГ було: Ознайомити громадськість з Декларацією прав людини; Сприяти виконанню статей Заключного Акту з питань безпеки і співробітництва в Європі; Реалізувати право України бути представленою окремою делегацією на міжнародних нарадах щодо виконання; Ознайомити світову спільноту з фактами порушення прав людини в Україні. <u>Методи боротьби :</u> ■ видання заяв, меморандумів, бюлетенів; ■ передання інформації про порушення прав людини міжнародним правозахисним організаціям; ■ контакти з аналогічними групами в інших країнах. Влада використовувала репресії проти членів УГГ, а саме: ○ 23 члени УГГ засуджені на різні строки ув'язнення; ○ У 1984-1985 рр. в ув'язненні померли В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин; ○ 6 учасників були позбавлені радянського громадянства. Загалом у 1988 р. на основі УГГ виникла Українська Гельсінська Спілка. /інформаційна	2. Якими методами дисиденти намагалися захистити права людини? (Павлюк) 3. Установіть хронологічну послідовність подій: заснування УГГ; вихід у самвидавці праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»; перша хвиля арештів дисидентів; «генеральний погром». (Савіцька) 4. Які ще методи боротьби використовувала УГГ? (Бевзюк) 5. Наведіть кілька аргументів для підтвердження чи спростування даного висновку: «Діяльність УГГ започаткувала новий етап українського національно-визвольного руху в 1970-1980-х рр., що поєднав боротьбу проти	<i>хронологічна</i> <i>інформаційна</i> <i>логічна, аксіологічна, мовленнєва</i>
--	--	--	---	---

		4. - Одним із методів боротьби дисидентів було друкування науково-публіцистичних праць критичного спрямування на гострі соціально-політичні та національні теми. Самвидавча діяльність: ✚ І. Дзюба, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.): проаналізовані основні принципи протестів української інтелігенції, засуджено ігнорування прав українського народу, розкритикована національна політика КПУ. ✚ В. Чорновіл, «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966 р.), «Лихо з розуму» (1966-1967 рр.): біографії двадцяти дисидентів, заарештованих у 1965 р. ✚ В. Мороз, «Мойсей і Датан», «Хроніка опору», «Серед снігів» (1969), «Репортаж із заповідника ім. Берії» (1970): викриття репресивної радянської системи. ✚ 1970-1972 рр. – самвидавчий журнал «Український вісник» за редакцією В.Чорновола. ✚ 1968 р. у США українськими емігрантами засноване видавництво «Смолоскип». Перша книга видавництва – «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» О. Зінкевича (1968). / <i>інформаційна</i> Дисиденти не полишали свою творчість навіть перебуваючи у складних умовах за ґратами. Серед таких творів ще виділяють: ▪ І. Світличний, «Ґратові сонети» (вид. у 1977 р.);	<i>національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР». (Ярич)</i> 1. Охарактеризуйте працю І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Виділіть її основні положення. (Яновська) 2. Метод «Ґронування» (всі учні) Які асоціації у вас виникають коли чуєте слово самвидав?	<i>мовленнєва, культуровідно відна</i> <i>логічна, мовленнєва, інформаційна</i> <i>інформаційна</i>
--	--	--	--	--

- О.Різників, «Поезія з-за колючих дротів» (вид. у 1977 р.);
- З.Красівський, «Невольницькі плачі», «Тріумф сатани» (наприк. 1960 – на поч. 1970 рр. ;
- Ю. Литвин, «Трагічна галерея»;
- В. Стус, «Час творчості», збірка «Птах душі» була знищена наглядцями табору. / *інформаційна*

Серед творчості якою займалися дисиденти в ув'язненні виділяють і образотворче мистецтво (С. Шабатура, О. Заливаха, Г. Севрук та інші).

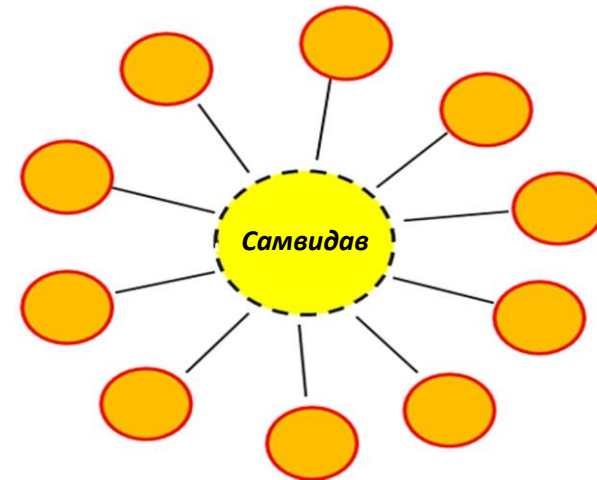
Значення дисидентського руху

Продовжив традиції національно-визвольної боротьби

*Став ідеологічною загрозою для
радянської системи*

*Створив ідеологічну базу відновлення
Української держави та зробив внесок
у розвиток її культури*

*Поставив українську проблему на
міжнародний рівень*

3. Які збірки були знищені адміністрацією тюрм та таборів? (Гулейчук)

4. Пройдіть онлайн-гру «Скачки» (усі учні)
<https://learningapps.org/watch?v=piz9r1oxc23>

5. Чим відрізнялися погляди і діяльність дисидентів і « шістдесятників»? (Кузишин)

*хронологічна,
логічна*

логічна

*особиста,
аксіологічна*

			6. Чи складала діяльність дисидентів, на Ваш погляд, реальну загрозу існуванню радянського режиму? ()	
6 хв	VI. Систематизація знань		Вправа «Плюс – Мінус – Цікаво». Для підведення підсумків спробуємо за бажанням висловити свої враження від уроку. В графі «Плюс» записують все, що сподобалось на уроці, здалось цікавим та корисним. В графі «Мінус» записуємо все, що не сподобалося, здалось важким, нудним або незрозумілим. В графі «Цікаво» записуємо факти, які дізналися на уроці. Методичний прийом «склади 3 речення» Спробуйте переказати однокласникам вивчену тему 3-ма реченнями. Збір інформації.	<i>мовленнєва, інформаційна</i> <i>інформаційна, соціальна</i>
3 хв	VII. Висновки	- Хвилі арештів, початок масштабних репресії у хоті справи «Блок» та «генеральний погром» 1972–1973 років, репресії щодо членів УГГ, дають нам чітке бачення того, як радянська влада використовувала провокації, щоб сфальсифікувати нові справи, які закінчувалися довгостроковим арештом. Попри це дисиденти продовжували боротися та чинити опір, що не подобалося владі. / <i>інформаційна</i> - Методів та форм спротиву було досить багато, серед них індивідуальні, групові та масові акції протестів (оголошення голодування, написання листів із зверненнями до влади і міжнародних організацій тощо). Все це мало головну мету –		

		набуття розголосу, щоб світ побачив тогочасну владу тоталітарного режиму. <i>/інформаційна</i> - Попри надважкі умови перебування дисиденти в таборах та тюрмах продовжували свою творчу діяльність. Політв'язні у своїх творах намагалися виразити власну свободу, описати становище у якому перебували в таких обмежених умовах. Важливим завданням ставало передати вірш чи лист на волю, це загрожувало карцером та іншими тортурами. <i>/інформаційна</i> - Дисидентський рух та спротив має неабияке значення, бо завдяки йому поступово утверджувалась думка про необхідність виходу України з Радянського Союзу і створення власної держави. <i>/інформаційна</i>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. Підготувати історичний портрет Василя Стуса за таким планом: ▪ Дитинство та юність дисидента; ▪ Початок політичної діяльності; ▪ Переслідування КДБ та початок репресій проти інакодумця; ▪ Арешт; ▪ Умови перебування у в'язниці або таборі; ▪ Методи боротьби; ▪ Творчість в місцях позбавлення волі; ▪ Останні роки життя; ▪ Пам'ять і духовна спадщина. 2. Підготувати коротке повідомлення про діяльність одного з дисидентів: І. Світличний, В. Мороз, В. Стус, І. Дзюба, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Драч.	

